

חובבי ציון במאבק עם רוטשילד על פני היישוב*

עד לייסוד ההסתדרות הציונית ב-1897, ובעצם עד לשנת 1908 שבה נוסד המשרד הארצישראלי של ההסתדרות הציונית, תמכו ברובו של מפעל ההתיישבות היהודית בארץ שני גורמים: הברון ארמונד דה רוטשילד וחובבי ציון. בשנת 1900 אמנם מסר הברון את מושבותיו להנהלתה של "יק"א, אך הוא ניצח על המלאכה ומימן את רובה. מבחינה כספית השקיע רוטשילד במושבות לאין ערוך יותר מחובבי ציון, אולם מבחינה ערכית הטביעו החובבים את חותמם על היישוב במידה שחרגה בהרבה מתחומי תרומתם במשאבים, בעיקר אחרי שנת 1902, כאשר הפנו חלק ניכר ממאמציהם לקידום החינוך והתרבות בארץ ישראל.

אף על פי כן התבטלו חובבי ציון כליל מפני רוטשילד, ואפשר לומר ללא היסוס שריקדו לפי חלילו. יחיד היה אחד העם, מראשי החובבים, שביקש להפוך על פיו מצב עניינים זה, ומעט מעט משך אחריו את עמיתיו עד לניסיון התמודדות עם הברון. הניסיון לא עלה יפה, אך אפשר שתרם מעט לשינוי פניה של ההתיישבות בארץ.

נושאו של המאמר הנוכחי הוא אותה התמודדות, ונראה כי אין כמוה להמחיש את יחסי הכוחות בין שני גופים אלה, החובבים המתכננים את מגעיהם עם רוטשילד כאילו עמדו להיוועד עם ראש מדינה, ורוטשילד המתייחס אליהם לכל היותר במידה של חסד. יש בה, באותה התמודדות, גם כדי להאיר את הגישה הייחודית שנראתה לכל אחד מן הצדדים כדרך הנכונה להיטיב עם היישוב. כמו כן מאירה ההתמודדות בבירור את יחסו המשפיל של הנדיב למתיישבים, אפילו התכוון לטובתם, וכנגדו – את הקשר הכמעט משפחתי ששרר בינם לבין חובבי ציון. היא אף מגוללת את אופן הפעולה ה"ביתי" והמסורבל של חובבי ציון מכאן ואת הניהול האדמיניסטרטיבי היבש והנוקשה של הפריזאים מכאן. במהלך העניינים מתגלה גם מעט מיחסה המזלזל של ההסתדרות הציונית לחובבי ציון על תכונתם צרת האופקים. כדי לעמוד על כל אלה מצאתי לנחוץ להיכנס לעתים לפרטים הנראים אולי שוליים, אך בלעדיהם אין התמונה מצטיירת במלואה.

* הנני מודה לד"ר מ. היימן ולמר ירום מיוזק מן הארכיון הציוני המרכזי, שהפנו את תשומת לבי לחלק ניכר מן החומר שעליו מסתמך מאמרי ואף המציאו לי את תצלומי התעודות הנוגעות ליחסי ההסתדרות הציונית וחובבי ציון.

1 Jewish Colonisation Association, מיסודו של הברון הירש, לשיקום יהודים נרדפים, על ידי הגירה. החברה פעלה בעיקר בארגנטינה, אבל כבר ב-1896 החלה להיות מעורבת בהתיישבות בארץ ישראל.

עם פרוס שנת 1890 הושלם בניין היקב בראשון לציון ובשנת 1892 – היקב בזכרון יעקב, והתחיל ייצור היין במושבות בארץ ישראל, שכמעט בכולן התבסס המשק על כרמים. עוד לפני שנגשו לייצור היין בקנה מידה גדול, מצאו מחשבי החשבונות כי עסק היין עשוי להיות רווחי ביותר. העניין נראה ודאי כל כך, עד שברוסיה נוסדו עשרות אגודות לרכישת קרקע בארץ ישראל, שעליה היו אמורות לקום מושבות גפנים. אותו זמן, בסוף שנות השמונים, בטל איסור העלייה ארצה, מספר העולים הלך וגדל ועמם הגיעו שליחי אותן אגודות, שחיפשו אדמה למימוש מטרותיהן. הדבר הפך לכולמוס, ואין לדעת לאלה ממדים היה מגיע לולא החלת איסור העלייה מחדש ביולי 1891.

עם סגירת שערי הארץ נבלמה העלייה ובטלו התחלות רבות של רכישות קרקע. ככל זאת נתוספו בתקופת היתר העלייה הקצרה, בשנים 1890-1891, חמש מושבות חדשות לעשר שהוקמו עד כה, ואלה הן: משמר הירדן (1890), רחובות (1890), חדרה (1891), שפיה (1891) ועין זיתים (תחילת 1892). כל המושבות הללו, להוציא משמר הירדן, נועדו להתבסס על הגפן. בחדרה לא חלה כמעט התפתחות בשנותיה הראשונות בגלל הקדחת שהשתוללה במקום ועקב קשיים כספיים ובעיות אדמיניסטרטיביות שעורר השלטון; עין זיתים נכשלה, כי אדמתה לא התאימה לגידול גפנים. שפיה התפתחה היטב, אך כמושבת הברון – לא הייתה ראגת קיומה עליה. היחידה שעלתה על דרך המלך בכוחות עצמה מבראשית הייתה רחובות, ואדמותיה כולן הצמיחו גפנים בהצלחה.

גידול הגפנים השביע רצון לא רק ברחובות אלא גם בשאר המושבות, אך הרעה נפתחה מכיוון אחר. התברר כי שיווק היין נתקל בקשיים גדולים. אחד העם הביא אפשרות כזאת בחשבון עוד בשנת 1891, כאשר עשה בארץ בביקורו הראשון. "עד היום הזה", כתב, "אין לנו עוד כל נסיון אשר נוכל להשען עליו ולדעת על פיו מה יש לקוות מן הכרמים החדשים בארץ ישראל [...] אפשר שהיין החדש לא יוכל להשיג בשוקים הרחוקים מחיר גדול [...] ואז הלא ימכר רק במדה מוגבלת בפנים הארץ ובחופים הסמוכים, ואם יטעו אחינו אלפי רבבות גפנים בזמן קצר, אנה יכנס אז כל היין הזה, ומה יהיה מחירו?"² לפי עדותו של אחד העם, היו עוד אנשים שחששו כמוהו, אך אנשי המעשה לא שעו לדברים אלה עד שהחלו להיאגר ביקבים יינות ללא מוצא.

הבעיה לא התעוררה בתחילת שנות התשעים, כי אז עדיין היו ממדי ייצור היין קטנים. כאילו לאמת את חששות אחד העם, החמיר המצב משבשלו ענבי המושבות החדשות. כאשר ביקשה רחובות, למשל, מרוטשילד בשנת 1895, שיקבל את ענביה ליקב בראשון לציון, התנה הנדיב את הסכמתו בכך שהמושבה תמצא דרך ליצא את

2 "אמת מארץ ישראל", מאמר ראשון, כל כתבי אחד העם, ירושלים תשכ"א (להלן: כתבי אחד"ע), עמ' כ"ה.

היין. לעזרתה של רחובות גרתמה או אגודת "מנוחה ונחלה" בוורשה, שרוב חברי הנהלתה השתייכו ל"בני משה"³ ואשר רכשה את מרבית אדמותיה של המושבה. לצורך שיווק היין ייסדה "מנוחה ונחלה" ב-1896 את חברת "כרמל", בקבלה מן הברון גם מימון וגם מונופול על מכירת היין ברוסיה.⁴ החברה לא הכיזה ועתידה הייתה לפתוח סניפים בארצות המזרח (כרמל מזרחי – 1902) ובארצות הברית (1904); אך זה היה תהליך ממושך. בשנת 1898 עדיין עמד הברון לפני שוקת שבורה, כי גם אחרי למעלה מחמש עשרה שנות קיום היו מושבותיו רחוקות מאוד מעצמאות, והיין שעליו בנו כה רבות לא הוציאן למרחב.

אין ספק שכבר אז גמלה ההחלטה בלבו לחולל מפנה במפעלו בארץ ישראל. כאשר ביקר בארץ בפברואר 1899, ניכר הדבר ממה שהשמיע לפני האיכרים בכמה ממושבותיו. בראשון לציון אמר כי "הרבה כספים הוצאתי עליכם ויותר אין בודעתי להוציא עוד. כבר הגעתם למצב טוב שתוכלו לעמוד לברכם. עברו וחיו." מכאן ואילך, הודיע, ישלם תמורת הענבים "לפי המחיר שביא יינם" ולא כפליים ויותר מן ההכנסה, כאשר נהג עד כה. יתר על כן, על האיכרים לתת את הרעת על ענפים חקלאיים שונים מחוץ ליין: מטעים אחרים, בקר, צאן, עופות. "היו שקדנים", התרה בהם רוטשילד, "גם אתם גם נשיכם ובניכם וייטב לכם. עלי אל תסמכו עוד."⁵

בפתח תקווה חזר על אותם דברים, ונוסף עליהם טען במיוחד נגד העסקת ערבים, כי "לא הכנסתי את עצמי בענין המושבות, אלא בשביל זה שחושב אני את כל אחד מבני ישראל לאח לי, כלל בני ישראל אחי הם, ורצוני כי גם אתם תחשבו כן [...] בבקשה מכם לעבוד עבודה תמה, עבודת הכרמים וכו'." הוא חזר והדגיש את הצורך שנשים תעבודנה בשדה ובשאר ענפי המשק, כי לפי שעה "עבודתכן מצער היא." הנשים הרגיווהו במיוחד כאשר ביקר בבית הכנסת בראשון לציון בשבת. "רואה אני", קרא, "הנוצות המעופפות, רואה אני הכובעים בראשיכן, אתן הנשים, לא כן אתן עושות. הלאה לוקסוס, הלאה 'מותרות'. לא לנשי אכרים תלבשת כזאת. אשתי אינה לובשת כזאת רק לעתים רחוקות."⁶ בפגישה קודמת הקפידו הנשים מאוד להתלבש בצניעות ועטפו את ראשיהן במטפחות, ולא מובן מה אירע להן הפעם. יש סברה שהגברות המטורזנות היו נשות פקידיו של רוטשילד ומוזמנות מיפו.⁷ מכל מקום, לא הייתי מביאה פרט זה, חסר ערך לכאורה, לולא החשיבות היתרה שייחס לו

3 אגודת הסתרים "בני משה" נוסדה באודסה ב-1889 כראשות אחד העם. היא שמה לה למטרה להעמיק את התודעה הרוחנית של הרעיון הארצישראלי בהתאם להשקפתו של אחד העם אשר ביטאה במאמרו "לא זה הדרך" (שם, עמ' י"א).

4 ראה עבר הדני, תולדות אגודת הכורמים, תל אביב, ללא תאריך, עמ' 81-82.

5 המליץ, גיליון 25, 10.2.1899 / 29.1.

6 הצפירה, גיליון 26, 12.2.1899 / 31.1.

7 ראה I. Margalith, *Le Baron Edmond de Rothschild et la Colonisation Juive en Palestine*, Almanach de Palestine, V. 5, (מביא על פי 141, הערה 41) 1957, p. 105 (1899).

רוטשילד, כפי שיתברר. בפגישה נוספת בראשון לציון פנה רוטשילד לעניינים מעשיים. באותו מעמד הודיע למתיישבים כי מכיוון שטרם הובטח שוק טוב ליין המושבות, ולכן המצב רע, יגרע השנה 10 פרנק מכל קונטר ענבים, ואילו בשנה הבאה יגרע כבר 20 פרנק (המחיר לפני הניכוי היה 70 פרנק הקונטר).⁸ משפתחו האיכרים בקינות, אמר רוטשילד שעוד ישקול בדבר.⁹ הברון גם ביקר ברחובות העצמאית, הביע התפעלות מאי התלות ואיחל לראשון לציון שתזכה במעמד דומה. הוא גם התרשם מאוד מן העובדה שברחובות לא ביקשו ממנו דבר, והעלה על נס את המגורים הצנועים שם ובעוד מושבות, שבהן יושבת משפחה שלמה בחדר אחד, ואילו בראשון לציון "בונים היכלות". בוודאי בהשפעת הנעשה במושבה העצמאית, העניק בו בערב עצמאות מסוימת גם לראשון לציון, במסרו לידיה את הנהלת ענייניה ומסדותיה פרט ליקב, לפקיד הממונה מטעם הברון ולרופא.¹⁰

את דעתו בדבר הצורך בתמורה קיצונית חיזק רו"ח מפורט מסתיו 1899 שהגיש לו פקידו בזכרון יעקב אדולף שטרקמט. במסמך זה תואר לאשרו מצב הביש במושבה. הרו"ח חזר וקבע את העובדה, שהאיכרים בזכרון יעקב קיבלו מאת הברון תמורת ענביהם מחיר כפול ויותר מערכם, וצוינו בו פגמים נוספים בהנהלת העניינים, בין היתר – שהוצא סכום ענקי על הנהלת המושבה, בעיקר על פקידות שלא רק בזבזה כספים להנאתה אלא גם הייתה מיותרת ברובה, ושארמות המושבה אינן מספיקות לקיום אוכלוסייתה. שטרקמט הציע לשלם תמורת הענבים כערכם, לקצץ בפקידות עד למינימום ולהקטין את התקציב להחזקת המושבה; להעביר חלק מן האיכרים לשפיה ולבת שלמה או לאדמות חודשות שירכשו, ואם הרבר בלתי אפשרי – להקטין את התמיכה הניתנת למחיה למשפחות האיכרים. שטרקמט גם הטיל ספק בכך, אם לאחר התשלום הריאלי תמורת הענבים יהפך ענף היין לרווחי, ולכן מצא שכבר עתה יש צורך לגוון את המשק בענפי חקלאות אחרים. רו"חות דומים לזה של שטרקמט קיבל רוטשילד גם מפקידיו בראשון לציון ובעקרון.¹¹

אין לקבוע בוודאות, מדוע לא הנהיג רוטשילד את השינויים הדרושים בעצמו. ידוע שהיה חולה באותו זמן וחשש לחייו, ולפי סברה אחת, פחד שלא יהיה בכוחו שלו לבצע את המפנה הגדול, ומפני שלא רצה להפקיר את המושבות, העביר את הנהלתן ליק"א.¹² ואמנם, בעיתונות התפרסם כי מצב בריאותו הרופף הוא הרוחפו למעשה,¹³ ואפשר להסיק זאת גם ממה שכתב ליק"א לקראת ההעברה, כי מתוך רצונו שיהיה רואג תמידי למפעלו ואילו חיי אנוש קצרים הם, מוסר הוא את

8. ש. שאמה, בית רוטשילד וארץ ישראל, ירושלים תש"מ (תרגם מאנגלית מ. תצור) (להלן: שאמה), עמ' 121.

9. הצפירה, גיליון 28, 14.2.1899.

10. שם, גיליון 74, 16.4.1899.

11. שאמה, עמ' 121-129.

12. שם, עמ' 126-130.

13. הצפי, גיליון י"ט, י"ט שבט תר"ס (19.1.1900).

המושבות לחברה שקיומה הממושך מובטח.¹⁴ אולם באספת יק"א בלונדון, שבה דנו בהצעתו של רוטשילד, נאמר, כי עשה זאת הואיל וסבר כי חברה מאורגנת תוכל להביא את המושבות לעצמאות, דבר שלא עלה בידו, אולי משום שניהל את העניינים לבדו.¹⁵ הוא גם נואש מן הפקידים שמינה, וזאת השמיע בפירושו, ועוד ידובר על כך.

מכל מקום, בסוף שנת 1899 הוסכם בינו לבין יק"א שהוא מעביר לחברה את הנהלת מושבותיו, עם שהוא מפקיד בידה קרן של 15 מיליון פרנק להחזקתן ולביסוסן. בראש המפעל יעמוד "ועד ארצישראלי" (Commission Palestinienne), אשר הוא, רוטשילד, ישמש נשיאו למשך כל ימי חייו, ונוסף עליו ישבו בו עוד חמישה חברים: שלושה מטעם יק"א ושניים מטעמו.¹⁶

הואיל וקשיי השיווק של היין נתנו את אותותיהם עוד לפני ההעברה ליק"א, צמצמו המושבות כולן, גם אלה שלא בחסות הברון, את נטיעת הגפנים, וכך נפלטו פועלים רבים מן העבודה, כ-100 במספר.¹⁷ כדי לעמוד בקשיים שנוצרו, החלו הפועלים להתארגן בהסתדרות שנקראה "הסתדרות הפועלים עובדי האדמה" וב-1899 קיימו את כינוסם הראשון ברמלה, שבו נבחר ועד ייצוגי, לפי המושבות, ועובד תקנן אשר בו נוסחה מטרת ההסתדרות, "לפעול בכח של חמש מאות משפחות בנוגע לאחריית תקותם, להביאם אל המנוחה והנחלה פה בארץ [...] להמציא להם עבודה [...] ולתמוך תמיכה זמנית בידי אלה שאין להם עבודה מסיבה בלתי תלויה בהם."¹⁸ זמן מה אחרי כינוס זה ערכה ההסתדרות מפקד, והתברר כי יש במושבות כחמש מאות וארבעים משפחות פועלים (1600 נפש).

עם קבלת המושבות לידה, אחזה יק"א באמצעים להבראת היישוב, ובשנים הראשונות התבטא הדבר בניתוח קשה, שחולל משבר כלכלי ופסיכולוגי חמור ביותר הן במושבות הברון שעברו להנהלתה, והן במושבות אחרות, שכמעט כולן היו תלויות בה. הצעדים שנקטה החברה היו דומים מאוד לאלה שהציע שטרקמט בדר"ח שלו לרוטשילד. היא פיטרה כמעט את כל פקידות הברון, ושלא כנהוג עד כה נמנעה מלמנות פקידים במושבות, פרט ליקבים. כך הניחה ליישובים את הפיקוח על חייהם הפנימיים והסתפקה בהנהלת ענייניהם המשקיים, וזה על ידי פקידים שישבו בערים. מרכז הפקידות היה קודם בכיירות ואחר כך ביפו. כך צומצם מאוד מספר הפקידים. היא גם הקטינה את מספר הפועלים ושילמה תמורת הענבים כערכם. היא אילצה את המושבות לעקור כרמים, כדי למנוע עודף יין, ולפתח ענפי משק נוספים כגון

14 מכתבו של רוטשילד ליק"א, 10.12.1899, ארכיון ציוני מרכזי (להלן: אצ"מ) K12 / 42 / 1.

15 הצבי, גיליון כ', כ"ג בשבט תר"ס (23.1.1900).

16 ראה הערה 14 לעיל.

17 ראה "חשבון ועד החברה לתמיכת בני ישראל עובדי אדמה ובעלי מלאכה בסוריא ובארץ הקדושה לשלש השנים הרבעיות, מן חדש אייר תרנ"ט עד חדש אייר תרס"ב (שנת 1901, 1900, 1899)", אודסה תרס"ג (להלן: חשבון החברה), עמ' IV.

18 מ. ברסלבסקי, תנועת הפועלים הארץ ישראלית, א', תל אביב תשכ"ו, עמ' 60.

פלחה ושקרים. היא דיללה את האוכלוסייה במושבות לאתו מספר המשפחות שהקרקע שבנמצא הספיקה לקיומן. חלק מן המשפחות שנאלצו לעזוב ייעדה יק"א למושבות חדשות שעמדה ליסד. חלק אחר פנה לחוץ לארץ, במימונה ובעידודה. התמורה המוקטנת לענבים הביאה להמרת פועלים יהודים כערבים, שהיו זולים יותר, וכך גברה האבטלה. במצב זה הייתה יק"א מוכנה לממן גם את נסיעת הפועלים שהפצו בכך לחוץ לארץ. מן המושבות שלא בחסות הברון עברה משמר הירדן לחסותה של יק"א, אשר העמידה להנהלתה פקיד מיוחד, וואדי אל חאני נהנתה מחסותה למעשה (אם כי לא במלוא מובן המלה, שכן לא מונה לה פקיד), וזאת בעקבות הלוואה גדולה שקיבלה. רוב המושבות האחרות נאלצו גם הן לנהוג לפי רצונה: חלקן משום שנוקקו הלוואות ממנה,¹⁹ והיא הייתה מוכנה להלוות רק לפי תנאיה, וחלקן משום שצמצמה את כמות הענבים שהייתה מוכנה לקבל ליקבים, וכך מצאו עצמן אנוסות לעקור חלק מן הכרמים ולהנהיג אף הן ענפי משק נוספים.

הסתדרות הפועלים ניסתה להתמודד עם האבטלה ונועצה באחד העם, כאשר היה בארץ ב-1900. הוא נפגש עם ראשי ההסתדרות, תמך בתקנונה וכתב למנהיגיה כשחזר לרוסיה, שיק"א, בקבלה את מושבות הברון ליריה, הייתה צריכה לטפל לא רק באיכרים, כי אם גם בפועלים, "אשר בכל אופן גדול חלקם בעבודת הישוב מזה של הקולוניסטים במושבות הנדיב."²⁰ הם העלו לפניו רעיון לשגר משלחת לפריז, שתבוא ברברים עם רוטשילד וראשי יק"א לקידום עניינם, ואחד העם תמך ברבר וגם הציע לוועד האודסאי²¹ לשגר איש משלו עם נציגי הפועלים. אולם הצעה זו לא יצאה לפועל. המשלחת כללה אפוא רק את נציגי הפועלים, ארבעה במספר,²² והיא כיוונה את בואה לפריז למועד האספה הכללית של יק"א ב-30.9.1900. דרישותיהם של השליחים מן הממונים הפריזאים היו לישב את הפועלים בסגרה (שהייתה בבעלות יק"א) וביישוב חדש העומד לקום (יבנאל או כפר תבור), וכן ליעד למענם יישובים ליד המושבות הקיימות. לאותם פועלים שלא יימצא סידור בדרך זו התבקשה יק"א לממן את יציאתם מן הארץ.²³

תקוותיה של המשלחת להיבנות מאנשי פריז התבררו עד מהרה. הברון סירב

19 במושבות שלא השתייכו לרוטשילד הלוותה יק"א כספים ל-15 משפחות בוואדי אל חאני, ל-26 ברחובות, ל-7 בגדרה, ל-12 במשמר הירדן ול-39 בחררה. ההלוואות ניתנו כמשכנתא על רכוש המתיישבים (ראה דו"ח הפעולות של יק"א לשנת 1900, ג'ואיש כרוניקל, גיליון 1681, 21.6.1901).

20 אחד העם אל ועד הפועלים, 1.8.1900, איגרות אחד העם, ב', תל אביב תשי"ז, עמ' 356.

21 הוועד שעמד בראש חברת חובבי ציון, אשר אושרה על ידי ממשלת רוסיה בשם "החברה לתמיכת בני ישראל עובדי אדמה ובעלי מלאכה בסוריא ובארץ הקדושה".

22 אפרים הרל"פ מרחובות, ירחמיאל לפידות מראשון לציון, אפרים קומארוב מנס ציונה, מנחם יהודה שטאמפפר מפתח תקווה. למשלחת הצטרף על דעת עצמו גם נח שפירא (בר-נש) מזכרון יעקב. ראה מ. ברסלבסקי, פועלים וארגוניהם בעלייה הראשונה, תל אביב תשכ"א, עמ' 187.

23 שם, עמ' 184.

לקבלם, ורק הניח לכמה מאנשיו להתראות אתם. לאחר הפצרות הואילו גם אחרים מראשי יק"א לפגשם. אמיל מאירסון, מראשי יק"א והממונה מטעמה על ענייני ארץ ישראל, פירט את עמדתה בדבר הפועלים במכתב ארוך, אדיב אך מאכזב.²⁴ הוא הוכיח, כי הקמת מושבות למענם אינה באה בחשבון, שכן אם יבססו מושבות כאלה על פלחה, שהיא רנטבילית – האדמה הרבה הדרושה לכך אינה בנמצא. אם יבססו אותן על גפן – אין מוצא לייץ. אם יבססו אותן על מטעים אחרים – טרם הוכח שהללו כדאים מבחינה משקית, ואילו פרדסים – גם אם הם מכניסים יפה, ההשקעה בהם גדולה כל כך, עד שיק"א, שיש לה התחייבויות בעולם כולו, אינה יכולה לשאת בעולה של הוצאה כזאת. אדמה יש ליק"א רק בסג'רה, אך זו מנוהלת כחוזה, ויהיה בה צורך ב-40-50 פועלים. להתיישבות הפועלים אין יישוב זה בא בחשבון. יק"א מוכנה לעיין בפיתוח תעשייה. תעשיית המשי בראש פינה תורחב ויורחבו גם ענפי תעשייה אחרים. אך יק"א לא תוכל לעשות הכול לבדה. אם יושקע לצורך זה הון ממקור אחר, תיתן יק"א גם את חלקה. החברה מוכנה אף לסייע לפועלים בהלוואות קטנות על בסיס פרטי בפיתוח מלאכות בקנה מידה מצומצם, אולם עליה להיווכח, כי מדובר בעניין מעשי ורנטבילי.²⁵

מאירסון הודה במכתב כי המוצע אינו רב, אך יק"א לא תיתן כסף לפועלים לנהל את ענייניהם, כי הדבר נוגד את מטרות החברה. לעומת זה היא מוכנה לסייע לפועלים המבקשים להגר, לא רק בהוצאות נסיעה אלא גם בסידור במפעליה במזרח ובמקומות אחרים.

לשליחים כתב עוד אחד מראשי יק"א, סלומון ריינך. הוא סירב לקבלם ובמכתבו אליהם²⁶ התבטא בצורה מעליבה וחריפה. אולם הוא העמיד דברים על דיוקם: מכיר הוא, כתב, את "הצעותיהם, שהן טפשיות. יעזרו לפועלים, במידת האפשר, לעזור את הארץ, אך לא יצרו בארץ זו מאומה מלאכותי כדי להחזיקם בה." בשיחות בעל פה עם ראשי יק"א שמעו השליחים דברים דומים לאלה שנמסרו

24 מכתבו של מאירסון אל שפירא, חרל"פ, שטאמפפר ולפידות, "שליחי הפועלים העברים בארץ ישראל", 7.10.1900, אצ"מ Z1 / 543. התעודה הנ"ל כתובה גרמנית, אך זוהי העתקה במכונת כתיבה, וקורב לוודאי שלשון המכתב במקורו הייתה צרפתית.

25 לפי דו"ח יק"א לשנת 1900 (הערה 19 לעיל), נקטה החברה כמה צעדים לפיתוח המלאכה. היא שיגרה לאירופה שלושה עשר אומנים להשתלמות, למען ינהלו למענה מפעלים בארץ במקצועותיהם (5 נפחים, 3 אורגים, 3 צבאי אריגים, 2 רוקמות תחרה). נוסף לכך קיימה בירושלים בית אריגה, שעברו בו 98 פועלים ופועלות, ועמדה לבנות למפעל חדר נוסף לצביעת אריגים. למגורי הפועלים הקימה שני בתים. כמו כן סיפקה לחמש עשרה משפחות מכונות סריגה, אשר תמורתן שולמה בשיעורים חודשיים. יק"א גם החזיקה בירושלים קרן הלוואות בריבית נמוכה מאוד לפועלים, חנוונים ואומנים. בית החרושת לאריגת משי בראש פינה, שהוקם עוד בימי רוטשילד, העסיק עתה מאה עובדים, ויק"א עמדה להגדילו על ידי הוספת בית מלאכה לטווייה ולצביעה.

26 צרפתית, ללא תאריך, אצ"מ Z1 / 543.

להם כמכתבים הנזכרים, ונוסף לכך הובטח להם שיעדיפום על פני הפועלים הערבים.²⁷

כללו של דבר – דרישתם של הפועלים להתיישבות נענתה בשלילה, ההצעות למלאכה ולעבודה שכירה בחקלאות לא נראו להם, ואילו את מימון יציאתם מן הארץ לא דחתה המשלחת על הסף.²⁸

למעשה הבטיחה יק"א לשליחים להקציב 60,000 פרנק לפועלים המפורטים, שבהם יוכלו לעשות כראות עיניהם: להגר או להסתדר בארץ ישראל. משהתברר כי אנשי יק"א בארץ לא התחקו על מצב הפועלים, ואי אפשר לדעת מה הם צורכיהם למעשה, הורתה ההנהלה בפריז לתת לכל בן משפחת פועל נזקק 50 פרנק, בלי לבדוק את ותקו, כישוריו ומצבו. משכאו נציגי הפועלים בטרוניות על הטיפול הבלתי מבוקר בעניין, הורתה ההנהלה לתת את הכסף בצורת כרטיסי נסיעה לאוסטרליה או לאמריקה. פקידי יק"א בארץ לא נענו בשום אופן לבקשתו של פועל זה או אחר לקבל את תמורת הכרטיס בכסף, ואפילו פחות מן התמורה, כדי להסתדר בארץ, והעמידה לפנייהם את הבררה לקבל כרטיסים או לא מאומה. כרטיסי הנסיעה ניתנו ללא הבחנה ולא דווקא למובטלים, וכך מצאו רבים מן הפועלים, בעיקר בעלי היוזמה שביניהם – הצעירים והמוכשרים, שעת כושר לשפר את מצבם על ידי יציאה מן הארץ, כי כאן לא הובטח להם דבר ובקבלת דמי הנסיעה ראו הזדמנות שאינה חוזרת. חרף העובדה שכרטיסי הנסיעה חולקו על ידי אנשי יק"א (ביפו) על סמך המלצה מאת ועדי הפועלים, הצליחו להסתגן אל תוך שורת הנהנים גם כאלה שלא היו פועלים כלל או שעבדו כפועלים רק חודשים ספורים, ואפילו תושבי ערים שלא השתייכו כלל לציבור אשר לו נועדה הפעולה.²⁹ בנסיבות אלה עזבו את הארץ מאז מסירת המושבות ליק"א ועד סוף שנת 1900 145 משפחות פועלים.³⁰

עם התפתחות זו יצאה משלחת של פועלים לאודסה להשפיע על הוועד האודסאי שישתדל למען הפועלים בפריז. במשלחת השתתפו אפרים חרל"פ מרחובות, אפרים קומארוב מנס ציונה וזלמן גיסין מפתח תקווה.³¹

במקביל לפועלים החלו גם האיכרים להתארגן לנוכח המצב החדש שנוצר עם העברת המושבות ליק"א. בי"א בכסלו תר"ס (13 בנובמבר 1899) התקיימה בראשון לציון ישיבה של ועד המושבה, שבה השתתף גם משה סמילנסקי, חבר הוועד של רחובות. לנוכח השמועות על העברת המושבות ליק"א, הציע סמילנסקי להטיל על אדם מהימן לבדוק מה האמת "למען דעת כמה לקדם כל הענין אשר ממנו לסכסוכים רבים תוצאות."³² אותה שעה לא הוחלט אלא להיוועץ בעניין עם ועד רחובות

27 חשבון החברה, עמ' X.

28 ר"ד ה. יפה וד"ר ס. סוסקין, "המצב הנוכחי של המושבות בארץ ישראל", די וולט, גיליון 10, 8.3.1901.

29 שם.

30 המליץ, גיליון 40, 17.2 / 2.3.1901.

31 ספר ברנשטיין-כהן, תל אביב תש"ו, עמ' 117.

"כאנשים פרטיים." משהתברר כי השמועות הולכות ומתממשות, התכנסו בי"ח בטבת תר"ס (20.12.1899) בראשון לציון ועד מושבה זו ונציגי הוועדים של פתח תקווה, רחובות וואדי חנין. באותו מעמד הוחלט לדרוש מרוטשילד שיעביר למושבות את הנהלת היקבים ועסק היין, וגם ניתן ביטוי למצב המתסכל שאליו נקלעו האיכרים. "צריכים להראות גלוי לכל", רשמו באותה ישיבה, "כי הכל אבדנו, את כבודנו, את עתידנו. צריכים לגלות את מקור הרעה, את ההעלמות ואת תעלולי השוא אשר עסקו בזה אנשים הרחוקים מחברת ישוב ארצנו ואך את כיסם בקשו למלא ואותנו השתדלו להוריד עד הדיוטה התחתונה, עד כי אין עוד מקום לנוס לעזרה, כי אין אמונה בנו, בחשוב אותנו כל איש לאכרים נשחתים שאין כדאי לשים להם לב."³³ הרברים מכוונים לפקידות רוטשילד ולזה שאיש לא הביא לידיעת המושבות מראש את דבר המהפכה שעומדים לחולל בהן, שלא לדבר על כך שלא נועצו באנשיהן. בישיבה הוקם ועד מושבות הדרום כדי לקדם בכוחות משותפים את פני הרעה. בוועד ישבו נציגי ראשון לציון, רחובות, וואדי חנין, קסטינה – באר טוביה, גדרה ופתח תקווה. אם גם נבחר הוועד, הרי חיכה זמן רב עד שנקט פעולה.

בינתיים החלה יק"א להראות את נחת זרועה. מה שקומם את המתיישבים, בצד תכניתה לסלק איכרים עורפים שלא הספיקה להם הקרקע במושבות ולקצץ בתמורה המשתלמת לענבים, היה יחסה קשוח אליהם. דבריו של מאירסון בביקורו הראשון במושבות ב-1899 נחקקו היטב בויכרון. וכך אמר: "הרוצה להיות אכר כובש מלפפונים. את המלפפונים הוא מוכר ואת המיץ הכבוש הוא אוכל בלחמו."³⁴ משמלאה שנה למשטר החדש והאיכרים חשו את כל כובדו, התכנס ועד מושבות יהודה בט"ו בחשוון תרס"א (27.11.1900) והחליט "לאחד את כל המושבות לעמוד בכח אחד בצר אם יבוא לנו."³⁵

אך היו מושבות שמצאו כי טוב להן לפעול כל אחת לעצמה ועמדו לשגר משלחות לפריז להשיג שם הטבות אצל בעלי השררה והכסף. משנודע הדבר לוועד מושבות יהודה, פנה לכמה ממושבות הצפון וביקשן להתייעץ אתו לפני שתנקוטנה צעד זה.³⁶ אין לדעת אם התקיימו התייעצויות כאלה, אך לפחות שלוש מושבות אכן שיגרו משלחות לפריז לטעון "לפני מי שהיכולת בידו [כלומר, רוטשילד ויק"א] לקרוע גזר דינם ולבקש צדקתם," כמאמר "הצבי".³⁷ השלוש היו זכרון יעקב, פתח

32 פרוטוקולים של ישיבות ועד ראשון לציון, אצ"מ 13 / 217 / A192 (להלן: הפרוטוקולים של ראשל"צ), רשימה ליום י"א בכסלו תר"ס.

33 שם, רשימה ליום י"ח בטבת תר"ס.

34 א. סמסונוב, זכרון יעקב, פרשת דברי ימיה תרמ"ב-תש"ב, תל אביב, ללא תאריך (להלן: סמסונוב), עמ' 265.

35 הפרוטוקולים של ראשל"צ, רשימה ליום ט"ו בחשוון תרס"א.

36 שם, רשימה ליום י"א בכסלו תרס"א.

37 הצבי, גיליון ט', כ"ב בכסלו אתתל"ב (14.12.1900).

תקווה וראש פינה.³⁸

זכרון יעקב הייתה הראשונה, ומשלחתה בת שמונת החברים (כנראה ועד המושבה כולו) יצאה לדרך ב-12 בדצמבר 1900.³⁹ ההחלטה נפלה אחרי שמנהל המושבות בארץ מטעם יק"א, שם-טוב פריינטי, בא לזכרון יעקב ודרש שחמישים מתוך שמונים ושתיים משפחות האיכרים תעזובנה את המושבה עם פיצויים של 3000 פרנק לכל אחת וסיוע בהוצאות הדרך, אם תבחרנה להגר מן הארץ. המתיישים סירבו למלא את הדרישה,⁴⁰ ואז נפלה ההחלטה בדבר המשלחת. לא נמצא פירוט בדבר הדרישות שהמשלחת הייתה אמורה להעלות, אולם מתוך התפתחויות מאוחרות יותר מתברר, שעיקרון היה תביעה לתוספת אדמה שתמנע את נישול האיכרים. בפריז עמדו השליחים לפני דלתות נעולות הן אצל יק"א והן אצל רוטשילד. כיוון שכך, סברו השליחים כי משלחתם המסורבלת, שמונה אנשים, מקוממת את הנגידים ולכן החזירו חמישה מחברייהם ארצה. אך גם חלקם של שלושת הנותרים לא שפר. אז פנו אל המנהיגים הציונים שישבו בעיר, מקס גורדאו ואלכסנדר מרמורק, וכן אל רבה של צרפת, צדוק כהן, ממקורבי רוטשילד ואוהד הציונות. לפי גרסה אחת, הצליחו שני האחרונים להשיג ראיון אצל רוטשילד לנציג זכרון יעקב וכנראה גם לנציג פתח תקווה. לא ידוע מה התרחש באותה פגישה, אם אמנם התקיימה.⁴¹ אם כך ואם כך – מאומה לא הושג. בכ"ד בשבט תרס"א (13 בפברואר 1901) יצאו שליחי זכרון יעקב לווזנה, מקום מושב הוועד הפועל הציוני המצומצם, לרתום אותו לעניינם;⁴² אך גם כאן לא השיגו דבר. וכך חזרו ארצה בידיים ריקות.

המשלחת מפתח תקווה לא הייתה נציגתה של המושבה כולה, אלא של עשרים ושמונה איכריה שנהנו מחסותו של רוטשילד וצורכיהם לא עלו בקנה אחד עם אלה של שאר האיכרים. משלחת זו מנתה שלושה חברים, והיא יצאה לדרך ב-15 או ב-16 בינואר 1901.⁴³ היו לה שלוש דרישות: (א) לקבל בשביל ה-28 את חלקם בפרדסים שרוטשילד נטע על ארמותיהם; (ב) לבנות יקב בפתח תקווה; (ג) לקבל אשראי לצורך עיבוד הפרדסים.⁴⁴

גם הם כקודמיהם נדחו מכל הפתחים. נאמר להם, כי הואיל ויצאו ללא אישורו

- 38 ייתכן שעוד מושבות שיגרו משלחות, אך לא נמצא על כך שום תיעוד.
 39 ראה הערה 37 לעיל.
 40 סמטנוב, עמ' 268. לפי "הצבי" (הערה 37 לעיל), דרש פריינטי שילוח שני שלישים ממשפחות האיכרים במושבה.
 41 על הפגישה מסופר בסמטנוב, עמ' 270. אין לדעת על סמך מה נכתבים שם הרברים, כי אין לראיון כזה ולו רמז בשום מקום אחר.
 42 יערי-פולסקין — מ. חריזמן, ספר היובל למלאות חמישים שנה לייסוד פתח תקווה — תרל"ח-תרפ"ח, תל אביב תרפ"ט (להלן: יערי-פולסקין), עמ' תע"ט.
 43 שם, עמ' תע"ו. קביעת התאריך נעשתה לפי התאריך המוזכר שם — יום א', ד' בשבט תרס"א.
 44 אבל ד' בשבט תרס"א היה שבת ולא יום א', ומכאן הספק. שם, עמ' תע"ה.

של פריינטי, לא יתקבלו, וכי אין גם טעם לדון בענייניהם בפריז בשעה שכל הנתונים נמצאים בארץ. ושוב, כשליחי זכרון יעקב פנו אף הם אל נורדאו ומרמורק, והללו אמנם הוקיעו את מעשיה הרעים של יק"א, אבל טענו שעל כל המושבות להתארגן בארץ כגוף אחד, ועם גוף כזה תשתף ההסתדרות הציונית פעולה ותשתדל למענו אצל בעלי העצמה והכסף. שליחי פתח תקווה גם העלו את הרעיון להשתלט על הפרדסים ולעבדם על אפם ועל חמתם של הפריזאים, אך הדבר נדחה על ידי המנהיגים הציוניים, "כי זה יבאיש את ריחנו [ריח האיכרים] בעיני הצבור."⁴⁵

שליחי פתח תקווה עשו בפריז כחודש וחצי, חיפשו מתווכים ושתדלנים שיעזרו להם והידפקו על דלתות רבות. ב-17 בפברואר 1901 השתתפו באספה שערכה אגודת חובבי ציון, "דורשי ציון", בפריז למען הפועלים והאיכרים בארץ ישראל. הופיעו בה אישים נכבדים ובראשם מקס נורדאו וצדוק כהן. הכול התרגשו מאוד מנאומו של נורדאו, אשר העלה על נס את הקרבת מייסדי המושבות ואת כוונותיו הטובות של רוטשילד, כאשר בא לסייע להם. הנואם הוקיע את יועציו של הנרייב, שלפיהם התנהל המעשה הארצישראלי, וגינה את יזמתו להעביר את המושבות מן הפלחה ליין. עתה הכול משותק. אכן, טען נורדאו, רוטשילד זכאי לעשות בכספו כאשר ירצה, אולם לא ייתכן להפקיר את המתיישבים. לפיכך, שתי אפשרויות לפניו: לחסל את מפעלו ולהחזיר לאיכרים את מעט שדות הפלחה שהיו להם, או, אם אין רצונו להשליך אחר גוו מיליונים כה רבים, ימסור להם את היקבים למען ייצרו בהם יין בכוחות עצמם ולפי תכניתם. אשר ליק"א, אין טעם לכבוזו זמן על פעולות מחאה נגדה, שכן "אותם אדונים שמים ללעג ולקלס את דעת הקהל היהודית." העם היהודי הוא שיעמוד למתיישבים בארץ ישראל. "אנו מקווים", סיים, "כי נסייע בכחות עצמנו [ההסתדרות הציונית] למתיישבי ארץ ישראל שאינם מבקשים אלא להם. אם תוך כך תתרכך יק"א, אם לאו, אינו מעניין אותנו כלל. התקיימנו גם עד כה בלי יק"א."

צדוק כהן מתח באותה הזדמנות ביקורת מסויגת על יק"א ואף ציין כי פרש מהנהלתה משום שמעשיה לא נראו לו. אך עם זאת קבע בוודאות, שחברה זו היא שתוציא לבסוף את המושבות למרחב ותעמידן על בסיס איתן (והוא ידע מה הוא סח). וכאן היקשה ושאל: "היכן הציונים עם מאות אלפי חסידיהם, משלמי מיסיהם? האם אין הציונות מסוגלת לקיים כמה מאות פועלים כמתיישבים? היכן, אם כן, עצמתה הגדולה?"⁴⁶ וכאילו להמחיש עד כמה קשה לסמוך על אותן אגודות, לא העלה אוסף התרומות למען הפועלים באותה התכנסות אלא 138 פרנק (בערך 6 ל"ש)⁴⁷

אשר לעזרת ההסתדרות הציונית שעליה רמו נורדאו בנאומו, עד מהרה נוכחו שליחי פתח תקווה שאין על מה לדבר. עוד בפריז ניהלו משא ומתן עם נורדאו

45 שם, עמ' ת"פ.

46 ג'ואיש כרוניקל, גיליון 1668, 22.3.1901.

47 יערי-פולסקין, עמ' תפ"א.

בדבר עזרה כספית מן ההסתדרות. נורדאו אמר להם, כי קופתה אמנם דלה, אך בכל זאת ינסו לעשות משהו. כנראה על סמך מלים בלתי מחייבות אלה החליטו הפתח-תקוואים לנסוע לווינה, כמוהם כשליחי זכרון יעקב, ויצאו לשם בו' באדר תרס"א (26 בפברואר 1901).⁴⁸ כאן החלו במשא ומתן ממושך בדבר הלוואה מאת "אוצר התיישבות היהודים" – הבנק של ההסתדרות הציונית, ובסופו של דבר העלו חרס בידיהם.

בי"ז באדר (8 במרס) התקבלו על ידי הרצל, והוא אמר להם שאין ההסתדרות הציונית יכולה לבוא בדרישות ליק"א, אבל "להגן עליכם [כלומר, על האיכרים] זאת נעשה בודאי. [...] הקונגרס ימחה נגד התנהגותה של יק"א וזה אולי יוכיח אותה לשנות את עמדתה."⁴⁹

משלחת פתח תקווה חזרה אפוא כלעומת שבאה, אך כישלונה ציער רק את עשרים ושמונה האיכרים נתמכי הברון. יתר אנשי המושבה הסתייגו מן הפעולה כולה. במכתב ששיגר לרוטשילד הודיעו לו, כי הם מבקשים לא למסור קרקע לנתמכיו, שיש להם די משלהם, וכל דרישתם מיק"א אינה אלא דחיקת רגליהם של חבריהם הרלים מהם.⁵⁰

המשלחת מראש פינה יצאה לפריז ב-4 בפברואר 1901⁵¹ והוטל עליה לבקש מרוטשילד שיקבלו את ענבי המושבה ליקב זכרון יעקב (אחרי שהממונים אמרו להפסיק הסדר זה), שיתנו למתיישבים אדמה שהובטחה להם ושיקבלו הקצבה להוצאות הציבור.⁵² על מעשיה של משלחת זו בפריז אין כל מידע, אבל מתקבל על הדעת שגם לה לא הובטח דבר.

כאשר עשו שליחי פתח תקווה בווינה, קיבלו מכתב מנציגי האיכרים שיצאו לאודסה להיעזר בחובבי ציון, ובו הוצע להם לשוב לפריז ולשתף שם פעולה עם מלאכות שתצא לשם מטעם החובבים, האיכרים והפועלים, להשפיע על יק"א ועל רוטשילד לשנות דרכיהם. אנשי פתח תקווה סירבו באותו זמן, אבל בסופו של דבר נתנו ידם לתכנית שהוצעה.

משלחת האיכרים שהלכה מארץ ישראל לאודסה לא ייצגה מושבות בודדות, אלא לפחות את מושבות הדרום, אם לא את המושבות כולן. את שיגור המשלחת הציע

48 שם, עמ' תפ"ב.

49 שם, עמ' תפ"ו.

50 שם, עמ' תע"ט. סיבת ההסתייגות — כי הבלתי נתמכים השתכרו בחלקם כפועלים בפרדסי רוטשילד. בנוסף לכך קינאו בנתמכים, ובין שני המחנות שררה משטמה שחרגה מתחומי החישוב התועלתית. ראה אחר העם, "הישוב ואפוטרופסיו", כתבי אהר"ע, עמ' רכ"ב. פרטים נוספים בקשר למעשיה של המשלחת בפריז ובווינה ראה יערי-פולסקין, יומנו של ח.מ. סלור, עמ' תע"ו-תפ"ו.

51 שם, עמ' תע"ח.

52 מכתבו של יהושע בן-אריה, מזכיר ראש פינה, אל ועד ראשון לציון, ט"ו בשבט תרס"א

ועד מושבות יהודה ב"ט בכסלו תרס"א (11 בדצמבר 1900)⁵³ לכל המושבות בארץ. אין לדעת מה הייתה תגובתן, אך במשלחת לקחו חלק רק אנשי מושבות הדרום, והם: משה סמילנסקי ויצחק גורודיסקי מרחובות ושמואל אוסטשינסקי מראשון לציון.⁵⁴ שני נציגי הפועלים שנשלחו לאודסה, כפי שכבר הוזכר, באו אף הם מדרום הארץ. למעשה היו הפועלים והאיכרים משלחת אחת, שתפקידה היה להמריץ את חובבי ציון לשגר מלאכות לפריז שתיאבק על עניינם. הארצישראלים הגיעו לאודסה בינואר 1901⁵⁵ והביאו עמם תוכירים על מצב העניינים של האיכרים לחוד ושל הפועלים לחוד. הוועד האודסאי מינה ועדה בת ארבעה חברים שתעיין בחומר ותצייע מצדה, בהסתמך עליו, מה יש לדרוש.⁵⁶ את ממצאיה הכינה הוועדה בשביל אספה שלא מן המניין של חברת חובבי ציון שזומנה באודסה בז'ח' באדר תרס"א (26-27 בפברואר 1901) ונועדה לחגוג עשר שנים לקיומה.⁵⁷ אולם לנוכח מצוקת הפועלים והאיכרים עם העברת המושבות ליק"א, הוקדשה אספה זו בעיקרה לבעייתם.

הסעיף הראשון שנידון היה מצב הפועלים. הוקרא התזכיר שהביאו עמם שליחיהם, שלפיו יש בארץ 395 פועלים, אשר 114 מהם עובדים קבע במושבות יק"א. נותרו אפוא 281 ללא תעסוקה, אך בתזכיר לא נדרשה התיישבות אלא ל-103 מהם, בעלי ותק של למעלה מחמש שנים. היתר, כך בתזכיר, יסתדרו בעבודה במושבות שיקימו לחבריהם הוותיקים ומעט מעט יתיישבו גם הם. בתזכיר נדחתה הצעת יק"א לפתח למען הפועלים מלאכת בית, הואיל ואין בה כרי לספק מקור פרנסה עיקרי והיא טובה רק כהשלמת הכנסה לאיכרים שמשקיהם הם המשמשים כסיס לקיומם. אשר לתעשייה – עתידה בארץ לוט בערפל ובמקרה של כישלון ימצאו הפועלים את עצמם ליד שוקת שבורה, שלא לדבר על כך שהפועלים רגילים לחקלאות ואילו מלאכה ותעשייה זרות להם. המשלחת שתשוגר לפריז מתבקשת אפוא לטעון לפי קווים אלה.

עתה הוקרא תזכיר האיכרים. נאמר שם, כי ניהול כושל של המושבות הוא שגרם להידרדרות: על ייצור היין הוצאו סכומים מיותרים: שיוקו במזרח, כסוריה ובמצרים נמסר לאנשים בלתי אחראיים. הצד המקצועי לוקה: מגדלים זני ענבים משוכחים, אך ליין של זנים אלה אין מהלכים במזרח, ענבי גפניהם מועטים, ייצור היין המופק מהם עולה ביוקר, ובאיכרים אין נועצים כלל כי אין הם נחשבים אלא כבעלי הענבים

53 הפרוטוקולים של ראש"צ, רשימה ליום י"ט בכסלו תרס"א.

54 ספר ברנשטיין-כהן (הערה 31 לעיל).

55 הצפירה, גיליון 42 (16.3.1901 / 3).

56 חברי הוועדה היו: חיים אטינגר ומאיר דיונגוף — חברי ועדת הביקורת של הוועד האודסאי, זלמן אפשטיין — סופר הוועד (יחד עם מ.ל. ליליינבלום) והאגרונום אברהם זוסמן, חובבי ציון ותיק שנשלח לארץ ישראל מטעם הוועד האודסאי יחד עם אחד העם ב-1900, לברוק את המצב ולהציע דרכי פעולה (על הוועדה ראה חשבון החברה, עמ' XI-XII).

57 בשנים 1884-1890 פעלו חובבי ציון ברוסיה באורח בלתי לגילי, ורק באפריל 1890 ניתן להם האישור מאת הממשלה.

ותו לא. לנוכח המצב מועלית בתזכיר האיכרים הדרישה להקים יקב בכל מושבה, למסור לאיכרים את הכנת היין ומכירתו ולהחליף את זני הענבים המשובחים בפשוטים. עד שיינקטו הצעדים הללו, יחויב יקב ראשון לציון השייך לרוטשילד לקבל ענבים מכל המושבות תמורת תשלום. עיקר העיקרים: שורש הרע הוא באפוטרופסות, ועל כן יש לבטלה. למען דרוש עניינים אלה תשוגר משלחת של חובבי ציון לפריז.

הצעותיה של הוועדה המיוחדת לענייני הפועלים והאיכרים לא תאמה בכול את דרישות השליחים. היא מצאה שיש צורך לדאוג לכל הפועלים שאין להם תעסוקת קבע, ולשם כך דרוש סך של מיליון פרנק, אשר 200,000 ממנו ימציאו החובבים, ואילו את שאר ה-800,000 תיתן יק"א. כסף זה יוקדש בחלקו להקמת מושבה אחת לפועלים, ובסכום הנותר יפותחו מלאכות ותעשייה לאותם מביניהם שלא יסודרו במושבה. על חלוקת הכסף וההשגחה על יישומו יופקד מוסד מיוחד שישבו בו גם פועלים, מוסד שלא יוכתם באפוטרופסות או כפייה.

בעניין האיכרים הסכימה הוועדה המיוחדת עקרונית שיש לבטל את האפוטרופסות ולהעניק לאיכרים עצמאות. את היישוב בארץ ינהל מוסד שישתתפו בו באי-כוח האיכרים, יק"א וחובבי ציון. אך מוסד כזה יוכל לפעול רק כשתהיה בעין תכנית המבוססת על חקירה מקיפה של הבעיה, ולכן צריך קודם כול לשגר ארצה ועדה מיוחדת לביצוע חקירה כזאת.⁵⁸

בוויכוח רב המשתתפים שהתפתח באספת החובבים בלטו אחד העם ואוסישקין בגישותיהם המנוגדות, בעיקר בעניין הפועלים. אחד העם, שדיבר "בהתרגשות עצומה, בלב כואב ונשבר",⁵⁹ טען את טענתו מכבר, שהאיכרים הושפעו ממנה, כי הכישלון נעוץ בשיטה, ולכן הדבר היחיד שיש לדרוש מיק"א הוא סילוקה של זו. הוא התנגד לפעול למניעת ירידתם מן הארץ של מתיישבים, שכן יהיה זה למועיל להתיישבות, אם חלק מן האיכרים יעזוב. החשוב הוא שיימצא סידור לנשואים. הוא גם לא הסכים לדרישה לישב את הפועלים, כי במיליון פרנק שיוקצבו להם ייושבו לכל היותר 40 משפחות. לפועלים צריך למצוא פתרון בפיתוח תעשייה ומלאכה. מכל מקום, אין כלל לבוא ליק"א בדרישות מפורטות; הצעות הפועלים והאיכרים אין בהן משום פתרון של ממש. צריך להניח את האמצעים להשגת הביסוס של שני הסקטורים ליק"א בשיטה משוללת אפוטרופסות. לדעתו, צריכה המשלחת לפריז למנות עשרים איש, כדי שתהיה חזקה ויהיה לה אופי הפגנתי. ספק אם יק"א תעז לדחות עשרים איש. ואם בכל זאת תדחה אותם, תורשה המשלחת לארגן בפריז קונגרס גדול של חובבי ציון ולעורר את דעת הקהל, כמו בקונגרסים הציוניים.

58 הפרטים על דרישות הפועלים והאיכרים והצעות הוועדה המיוחדת — לפי המליץ, גיליון 40, 17.2 / 2.3.1901; די וולט, גיליון 10, 8.3.1901; חשבון החברה, עמ' X — XII.

59 המליץ, גיליון 41, 19.2 / 4.3.1901.

מתברר, שכאמצעי לחץ היה מוכן אפילו לדרך זו שכה סלד ממנה.⁶⁰ אוסישקין התנגד לשיגור משלחת מומחים לארץ ישראל מחשש שעד שזו תשלים עבודתה, יחרב מפעל ההתיישבות. יש לדרוש מיק"א חיזוק היישוב ומניעת ירידתם של פועלים ואיכרים. "חובנתו לדרוש זאת", טען, "ויש לנו גם הזכות לכך, כי אנו דובריו של העם היהודי." את הפועלים יש לבסס על החקלאות ולא על תעשייה ומלאכה.⁶¹

ראוי לציין כאן את דבריו של נציג הפועלים אפרים חרל"פ מרחובות, כי הם באו כנראה בתגובה על דעה שנשתרשה וכבר הוזכרה קודם במאמר זה. חרל"פ קבע, שאין אמת בכך שטובי הפועלים עזבו את הארץ, אם כי רחוק הוא מלהאשים את אלה שנאלצו להגר ולראות בהם ציונים רעים, הרי הטובים ביותר נשארו מתוך החלטה להחזיק מעמד עד הסוף. "תנו לנו אדמה", אמר "ונאמץ את שארית כוחנו כדי לעמוד על קרקע מוצקה. לא לחם דורשים אנו מחובבי ציון. גם עד כה לא היה לנו עודף של לחם וגם הלאה לא נמות ברעב."⁶² הערה מעשית מאוד השמיע אחד המתווכחים, והיא שמיק"א אי אפשר לדרוש אלא רק לבקש, ולכן אין טעם לעורר נגדה את דעת הקהל.⁶³

בהחלטות שנתקבלו ניכר הניסיון להביא לפשרה בין שתי הגישות הקיצוניות: ברוב הפרטים הכריעה דעתו של אוסישקין, אולם בעניין ביטול האפוטרופסות, שהיה אולי לווז של הדיון ושאוסישקין לא נגע בו כלל, נתקבלה דעתו של אחד העם. כמו כן אומצה הצעת הוועדה המיוחדת שדנה בתזכירי האיכרים והפועלים מארץ ישראל. ואלה ההחלטות שנתקבלו:

א. לשגר משלחת לפריז, שתמנה עשרים חברים,⁶⁴ בתוכה שנים-עשר עסקנים מחוץ לארץ, כלהלן: שמונה חובבי ציון מרוסיה, והם: אברהם גרינברג ואשר גינצבורג (אחד העם) מאודסה, ד"ר מקס מנדלשטם מקייב, ד"ר יחיאל צ'לנוב ומנחם אוסישקין ממוסקבה, זאב גלוסקין מוורשה, ד"ר יעקב ברנשטיין-כהן וד"ר לייב כהן מקישינב. ממלאי מקום להם: שמואל ברב"ש מאודסה, ולדימיר טמקין

60 ב"די וולט" (גיליון 11, 15.3.1901), שגם בו נמסרו דברי אחד העם (בנוסף ל"המליץ", גיליון 41), מצאה המערכת של הביטאון הציוני לנחוז להדגיש את הצעתו ברבר הקונגרס, כאילו לציין שהנה, גם המתנגד הגדול לדרך ההסתדרות הציונית מכיר בעצמת הקונגרסים שלה.

61 די וולט, שם.

62 שם.

63 שם (דברי לויז).

64 ב"ג'זאישי כרוניקל", גיליון 1669, 29.3.1901, דווח כי אברהם גרינברג עשה כמיטב יכולתו לבלום התקפה בוטה על הברון רוטשילד, וביזמתו נשלח באותו מעמד מברק תודה לנדיב על פעלו למען ההתיישבות בארץ ישראל. לפי אותו דו"ח, התנגד גרינברג לשיגור משלחת גדולה והודיע, שאם תמנה למעלה משלושה חברים, לא ישתתף בה. פרטים אלה אינם מופיעים בדיווחים על אספת החובבים ב"די וולט" וב"המליץ". מכל מקום, גרינברג לא קיים את איומו, וכמסופר בהמשך הדברים, נמנה עם השליחים לפריז במשלחת גדולה.

מיליסוטגרד, משה מרגולין מפטרבורג, יצחק לייב גולדברג מווילנה;⁶⁵ חמישה חובבי ציון "חיצוניים": ד"ר משה גסטר מלונדון, ד"ר מקס נורדאו וד"ר אלכסנדר מרמורק מפריז, ד"ר ליאופולד כהן וד"ר עוזר קוקש מווינה;⁶⁶ חמישה נציגי איכרים ושני נציגי פועלים מארץ ישראל, אשר לא נבחרו באספת חובבי ציון, אלא עתידים היו להיבחר על ידי שולחיהם.

ב. על המשלחת להשתדל אצל יק"א שכל הפועלים והאיכרים יסתדרו בארץ ישראל, כך שאיש מהם לא יאלץ להגר. לפועלים ולאיכרים הללו תינתן האפשרות להתבסס לפי ראות עיניהם והם ישוחררו מן האפוטרופסות. הגופים המממנים את סידורם יצטרכו רק לראוג לכך שכספי התמיכה יוצאו למה שנועדו.

ג. כדי לעמוד על דרכי הפעולה תוקם בארץ ישראל ועדה בה ישבו נציגיהם של נותני הכסף, כלומר – יק"א, חברת חובבי ציון וציונים, וכן נציגי המתיישבים והפועלים. הוועדה תחקור את בעיות ההתיישבות, ועל סמך ממצאיה תתווה דרך לפעולה. מסקנותיה יחייבו את נותני הכסף, ואם אלה יסרכו לקבלן, תעבד הוועדה דרך לפעולה ותבקש אישור נותני הכסף עליה. עניין אחרון זה הוכרע ברוב של ארבעה קולות (29:33), כשהמתנגדים טוענים, שאם מסקנותיה של הוועדה לא תחייבנה, לא יהיה לה כל ערך. בוועדה יינתן משקל יתר לדעותיהם של נציגי האיכרים והפועלים.

ד. עד שתכין הוועדה את תכניתה, יראגו נותני הכסף לכך שמצב הפועלים והאיכרים בארץ לא יורע, ולא יהרס מעמדם הכלכלי.

ה. את הפועלים צריך לנסות ולבסס ראשית כול על חקלאות, ואילו התעשייה ומלאכות הבית משניות לה. ההחלטה להנהיג את האחרונות או לוותר עליהן תוכרע לפי הנסיבות. אם לא תהיה אפשרות לסדר את הפועלים בחקלאות, ינסו דרכים אחרות שתחזקנה את ההתיישבות היהודית (כנראה סתמו כאן המנסחים ולא פירשו בכוונה תחילה, כדי לאפשר גמישות במשא ומתן). חובבי ציון ישתתפו בכסום הדרוש לכך ב-200,000 פרנק, ואילו היתר (800,000 פרנק) יתבקשו הפריזאים לתת.⁶⁷

האספה הניחה לשיקול דעתה של המשלחת להכריע, למי לפנות בפריז: לרוטשילד, ליק"א או לשניהם, וייפתה את כוחה לנקוט בכל האמצעים להשגת מטרתה: לבקש,

65 א. גרינברג היה יושב ראש הוועד האודסאי, אחד העם – חבר הוועד האודסאי, ומתוך היתר, כולם חובבי ציון, היו מנדלשטם, צ'לנוב, אוסישקין, טמקין, ברנשטיין-כהן וגולדברג חברי הוועד הפועל הציוני הגדול.

66 אין לדעת אם המונח "חיצוניים" מכוון לציונים שאינם משתייכים לחובבי ציון או לציונים מחוץ לרוסיה. בדעיבר – שתי האפשרויות נכונות. גסטר היה חבר הוועד הפועל הציוני הגדול. יתר הארבעה היו חברי הוועד הפועל המצומצם (על צירופו של קוקש, ראה די וולט, גיליון 12, 22.3.1901).

67 ראה חשבון החברה, עמ' XII.

לדרוש, לפנות לדעת הקהל, לארגן אספות מחאה. בדברי הסיכום בנושא זה הביע יושב ראש האספה, ר"ר י. צ'לנוב, את המשאלה, כי שיגור המשלחת לפריז יהיה "הצעד הראשון לקראת העבודה המשותפת של חובבי ציון והציונים המדיניים".⁶⁸ ואמנם, אפשר היה לחשוב שיש בדברים אלה ממש, כי במהלך הישיבה הוקראה החלטת הוועד הפועל של ההסתדרות הציונית שבה הובעה המשאלה, "שהנהגת חובבי ציון תיוועץ בכמה חברים של הוועד הפועל הציוני בכל בעיות ההתיישבות והפועלים בארץ ישראל".⁶⁹ אולם כעבור כמה ימים נתעוררו בהסתדרות הציונית ספקות בדבר תמיכתה במשלחת.

באותו גיליון של "די וולט", שבו נמסר הדין וחשבון על אספת החובכים באורסה, כלומר ב-15 במרס 1901, התפרסם מאמר מאת B.F. (ברטולד פייבל, עורך הביטאון וחבר הוועד הפועל הציוני הגדול) בשם "עזרה למושבות היהודיות", שבו הביע המחבר ספק, האם "טוב וחכם הוא להעמיד את הטובים שבינינו לפני האפשרות שיפגעו קשות על ידי אנשים שאינם רגישים ביותר" (יק"א ורוטשילד), דבר שכלל אינו מן הנמנע אם לדרון לפי הידיעות המגיעות מפריז. ומה הטעם לעורר את דעת הקהל נגד יק"א, כאשר אין לאותה דעת קהל כל כוח ממשי? הדרך היא זו שהציע נורדאו באספת "דרושי ציון" בפריז: לא להתחשב בעמדתה של יק"א ולפנות לעזרה עצמית, שפירושה גיוס כספים גדול מכל החוגים האוהדים את ציון.

אין ספק כי החששות שהביע פייבל קיננו גם בלבו של הרצל. אף על פי כן הזמין במכתב מ-21 במרס 1901⁷⁰ את החברים הרוסים של הוועד הפועל הציוני, שנבחרו לצאת לפריז, לבוא לווינה להתייעצות, ואם כי לא נאמר בהזמנה במפורש מה יהיה נושא ההתייעצות, ברור שהכוונה הייתה למשא ומתן עם יק"א. יתר על כן, באותו מכתב נאמר, שד"ר אלכסנדר מרמורק מפריז, שנבחר אף הוא למשלחת, יעשה בווינה באותו זמן, ישתתף בהתייעצות "ויוכל לנסוע עם המשלחת לפריז". אין אפוא ספק שהרצל ראה לפחות בהשתתפותו של מרמורק בפעולה עובדה מוגמרת, ויש להניח כי התייחס כך גם לגבי המשתתפים האחרים מן הוועד הפועל שלא מרוסיה.

חברי הוועד הפועל שבמשלחת גם קיבלו הוראות (כנראה מהרצל) מה לדרוש למען הפועלים:⁷¹ לא למסור את הכסף שיאסף לידי הנהנים, כי הסכום קטן מדי, ואם ינתן להם, לא יהיה בו אלא משום עזרה רגעית. מה שיש לעשות הוא לארגן

68 על כל הדיון הנ"ל ראה, בין היתר, די וולט, גיליון 11. בנוגע לדבריו של צ'לנוב, הרגישה מערכת הביטאון הציוני הזה את דבריו על ההתקרבות בין שני הפלגים.

69 שם.

70 הרצל אל טמקין (גרמנית), 21.3.1901, אצ"מ K.11/14-HB393. מכתב זה נשלח גם לאוסישקין ובוודאי גם לשאר חברי הוועד הפועל הציוני הרוסים, חברי המשלחת.

71 "הוראות לשליחים של הוועד הפועל", אצ"מ A24/14-HB392 (גרמנית). לתעודה זו אין תאריך, וייתכן שצורפה למכתב הנזכר בהערה 70 לעיל. מכל מקום, הארכיון הוסיף לה את תאריכו של המכתב הזה.

חברה שתייסד מפעלים תעשייתיים בארץ ישראל, שבהם ימצאו תעסוקה רובם של הפועלים המובטלים, אם כי לא כולם. במקרה שיושג סכום של 250,000 פרנק ויק"א תקציב מצדה סך שווה, כפי שהבטיחה (בנובמבר 1900 למשלחת הפועלים), הרי ב-500,000 פרנק ניתן לעשות הרבה, מה גם שיש בארץ ישראל התחלות תעשייה. בהוראות נרשמו גם סוגי הייצור הבאים בחשבון: מכשירי פלדה לחקלאות, מכונות קטנות, סבון, נרות, בשמים, בורסקאות ותעשיית עורות, נייר, סריגה, אריגה, שטיחים, שימורים. אפילו ב-26 במרס 1901 עדיין סבר הרצל שיש לחכות לתוצאות השליחות (וגם למה שיקרה בקונגרס הציוני הבא), לפני שינקטו בארץ ישראל צעדים קיצוניים כ"הגירה לארצות אחרות."⁷²

עתה נפל דבר. ד"ר מרמורק פנה לאמיל מאירסון ושאלו, מה עמדתה של יק"א כלפי משלחת חובבי ציון, וקיבל ב-1 באפריל תשובה מרפת ידיים לכל הדעות. וכך כתב מאירסון:

אינני סבור שחברתנו תסכים להשתתף במין קונגרס זוטא כפי שהוועד האודסאי היה רוצה בשלחו עשרים שליחים. אולם אם יבקרו אצלנו שניים-שלושה, נעמיד לרשותם בעונג רב את כל הנתונים שברשותנו בדבר הפועלים בארץ ישראל ונפרט לפניהם את הפעולות שנעשו ואת האמצעים שאנו עשויים לנקוט בעתיד. אם, נוסף לכך, יבטיחו לנו שיתוף פעולה מועיל בכסף או בזומה, יהיו אורחים רצויים ככל כפלים. כפי שידוע לך, לא התעלמנו מעולם מזה שביצוע המשימה העצומה של יצירת עבודה פרודוקטיבית בארץ, שתנאיה עד כה אינם מבטיחים ביותר, תוקל על ידי שיתוף כל בעלי הרצון הטוב.⁷³

את נימת מכתבו של מאירסון קובעת לא מעט פתיחתו, שבה מתרעם הכותב על שכ"חבר נכבד" של חברת חובבי ציון לא התייעצו עמו בעניין המשלחת ולא טרחו אפילו להודיעו עליה במכתב.

מרמורק העביר את מכתבו של מאירסון לאוסישקין ולשאר חברי הוועד הפועל הציוני הרוסים שנבחרו למשלחת ב-4 באפריל 1901,⁷⁴ כאשר כבר היה בווינה, ואין כל ספק שבהשראתו של הרצל כתב לאוסישקין ב-7 באפריל 1901, שהוא מנער חוצנו מן המשימה, כי אינו רואה כל סיכוי להצלחה. אין הוא מסתפק בכך אלא

72 הרצל אל מנשה מאירוביץ בראשון לציון (גרמנית), 26.3.1901, אצ"מ — בית ביאליק/ HB482. אף על פי שמכתב זה ממוען למאירוביץ, תוכנו מעיד שהוא מיועד לרבים, וממנו עולה כי הרצל נתבקש להחיש עזרה הואיל ומהרהרים בהגירה מן הארץ. על בקשת העזרה עונה הרצל, כי לפי שעה יוכל לסייע רק בעצה, ועד שתגיע שעת הפעולה, "עליכם, לרעתי, להחזיק מעמד. הגירה לארצות אחרות, שבהן לא ידאגו לכם בשום צורה, עלולה לפגוע בכם יותר מכפי שמצטייר בעיניכם במצבכם הנוכחי."

73 מאירסון אל מרמורק (צרפתית), 1.4.1901, אצ"מ 24 / 10 / 196.

74 מרמורק אל אוסישקין (גרמנית), 4.4.1901, שם, 24 / 10 / 195.

מוסיף דברי תוכחה לחובבי ציון, הסומכים על נדיבים ולא על עזרה עצמית (ראה נאומו של נורדאו): "ובמקום ללכת במאוחד עם הציונים, במקום ללכת אחרי דגלנו הטהור ולתמוך בממשל הטוב ביותר שלנו, הבאנו [אוצר התיישבות היהודים], הם עומדים תמיד מן הצד [...] אם פניה זו ליק"א תראה טוב, שהעם יכול לסמוך רק על כחות עצמו, הרי רק עוורים יוכלו לחפש מזור במקום אחר ולא במחננו [מתנה הציונים המדיניים]."⁷⁵

בערך באותו זמן אסף גם נורדאו את ידיו מן השליחות, משום שלא ראה סיכוי שתצליח, ורק כבודה של המשלחת יושפל.⁷⁶ ואם לא די בכך, הכריח הוועד הפועל הציוני את ד"ר קוקש לפרוש מן המשלחת, "כי אין זה לכבודו של חבר הוועד הפועל הציוני 'לעלות לרגל' ליק"א."⁷⁷ לבסוף הסתלקו מן העניין גם הציונים "החיצוניים" הרב משה גסטר וד"ר ל. כהן.

אם עד למכתבו של מאירסון נתן הרצל מקום להניח שהמשלחת נראית לו, עתה הבהיר את גישתו לא רק למשימה הפריזאית אלא לחובבי ציון בכלל, באורח שאינו משתמע לשתי פנים: "הם מבוזים את זמנם על נסיעה חסרת תקווה, מיותרת, לפריז," כתב למנדלשטם, "שבה יספגו רק עלבונות. זוהי רוח חובבי ציון שאין לה תקנה, להיות תמיד 'מעשיים' וסופם תמיד מפלות. אני מוגיע את עצמי בהוכחות שהדרך הישנה נכשלה, ושותפי לעבודה אינם שומעים לי. נורא עד כמה הדבר מיאש."

אם תישאל השאלה, מדוע לא הביע הרצל התנגדות רשמית וחד-משמעית לכל העניין בריש גלי, הוא עצמו מספק תשובה, תשובה שאינה משכנעת דייה, כי "ציפיתי כי מסונוורי הנצח ילמדו לקח מן הביקור בפריז. במקום לעלות על מסלול מוטעה ולהיפרט לפרוטות היו חובבי ציון חייבים לתמוך בבנק [אוצר התיישבות היהודים] ולתרום לפיתוחו."⁷⁸

לחלקו של הרצל בפרשה היה גם ספיח חסר ערך כשלעצמו אך חושפני למדי לגבי יחסו של אחד העם אליו. אוסישקין המליץ לפני אחד העם לא רק לקבל את הצעתו של הרצל, שחברי הוועד הפועל שבמשלחת יסעו לפריז דרך וינה לשם התייעצות, אלא שהמשלחת כולה תעשה כן. על כך הביע אחד העם התנגדות נמרצת משני טעמים: ראשית, כי אז יהיו השליחים נתונים ל"השפעה זרה [ההדגשה של אחד העם] שאינה יכולה בשום אופן להביא להם ברכה". ושנית, עלולה ההיודעות בווינה לעורר חשד, "שכל עיקרה [של המשלחת לפריז] אינו אלא דימונסטריציא של הרצל וחבריו [...] ו'היהדות הרוסית' שבשמה אנו באים לרבר אינה אלא כסות

75 מרמורק אל אוסישקין (גרמנית), 7.4.1901, שם, A24 / 10 / 212.

76 אחד העם אל דיונגוף, ללא תאריך, איגרות אחד העם, ג', תל אביב תש"ז (להלן: איגרות אחה"ע), עמ' 39.

77 שם.

78 הרצל אל מנדלשטם (גרמנית), 26.4.1901, אצ"מ HB1.

ענינים.⁷⁹ אחד העם גם כתב בהרחבה וכמשטמה בלתי מוסתרת על שההסדרות הציוניות רואה בייזון לעצמה במה שכינתה "עלייה לרגל ליק"א". העובדה שהמנהיגים הציונים אינם מוכנים "להביא על מזבח עיני עמם את הקרבן היותר גדול – להשפיל את עצמם לפני האויב," אינה אלא "קטנות הנפש". על גישה זו יש להקוץ את הציונים ואף לומר להם, שגם לחובבי ציון יש כבוד עצמי וגם הם מכינים שמעטה התקווה להשיג משהו אצל יק"א אבל הם יודעים שעליהם להביא את הקרבן כדי שיוכלו לומר לעמם "עשינו כל מה שיכולנו." ואולם לשבת בחבוק ידים ולהסתכל בחורבנו של הענין היקר לנו [...] מתנגד לכבודה של תנועתנו יותר מן ה'ביטטגאנג צור יק"א [=העלייה לרגל ליק"א].⁸⁰

בסופו של דבר לא נסעה המשלחת דרך וינה ובוזה עוררה את חמתו של הרצל, לא משום הוויתור על עצת חברי הוועד הפועל בעניין המשא ומתן עם יק"א, אלא מפני העדפת ההשתדלות בפריז על פני הדיונים הפרלימנטריים בעניין הקונגרס הציוני הבא, אך פרשה זו אינה עניין לכאן.

מכין חברי הוועד הפועל הציוני שהיו גם חובבי ציון נשר מן המשלחת רק אחד: ד"ר מקס מנדלשטם, נשיא ציוני רוסיה ומקורב מאוד להרצל. (במכתביו אליו חתם הרצל לא פעם "בנימין" ולא בשם המשפחה.) בתחילה תלה מנדלשטם תקוות במשלחת וכתב על כך להרצל ב-17 במרס 1901.⁸¹ אולם לא יצא זמן רב וכבר הודיע, שאינו יוצא לפריז,⁸² וגישתו החיובית לשליחות הפכה להסתייגות ממנה בפרט ומאופן הפעולה של חובבי ציון בכלל. "מלכתחילה," כתב להרצל עתה, "התנגדתי למדיניות הפרובינציאלית של עמיתי. למרבה הצער הרימה העיתונות בעניין הפועלים גל אבק כזה [...] שאי אפשר היה להסדיר מאומה עם האנשים." אי אפשר היה להתנגד "להליכה לקנוסה", כלומר ההשתדלות לפני יק"א, אפילו אחרי שהודיע מאירסון למרמורק את אשר הודיע. כאשר אמר מנדלשטם אז, שלא יצא לפריז, צוין, לדבריו כ"חצי בוגד במולדת."⁸³

הרצל מצדו לא נענה לפניית אוסישקין אליו, שישפיע על מנדלשטם להצטרף למשלחת, הזאיל וברור לו שהשליחים לא יתקבלו על ידי הנגידים בפריז, ו"דווקא משום שהוא נשיא ציוני רוסיה עלינו למנוע שמכותו תעורר על ידי רחיה כזאת."⁸⁴

בקרב חובבי ציון השתררה הרגשה שגם האחרים אינם ששים ליטול על עצמם את המשימה הקשה, והדבר מצא הד בעיתונות. כ"המליץ", למשל, נכתב כי "זה אינו יכול לעזוב את חוליו בעירו ולנוע על דברי חולי ציון... זה יוכל לנסוע רק בחודש

79 אחד העם אל אוסישקין, 29.3.1901, איגרות אחה"ע, עמ' 34.

80 אחד העם אל דיזנגוף (הערה 76 לעיל), עמ' 40-41.

81 מנדלשטם אל הרצל (גרמנית), 17.3.1901, 4 / אצ"מ VIII 541.H.

82 אחד העם אל אוסישקין (הערה 79 לעיל).

83 מנדלשטם אל הרצל (גרמנית), 22.4 / 5.5.1901, אצ"מ VIII 541.H.

84 הרצל אל אוסישקין (גרמנית), 8.4.1901, שם, A24 / 10 / 194-HB392.

מאי ולא כחודש אפריל, וזה אומר, כי אם אלה האנשים לא יסעו אז לא יסע גם הוא.⁸⁵ אחד העם, שנרתם לעניין כמרץ רב, נזף קשות במשתמטים, ביניהם צ'לנוב, ותבע מהם שגם אם לא ילכו לפריז יבואו כולם לפחות להתייעצות בוורשה, שכן כנבחרו אספת החובבים נושאים כולם באחריות לשליחות.⁸⁶ בסופו של דבר התקיימה ההתייעצות בקייב, וכאמור יצאו לפריז (אמנם במאי) כל הנבחרים של חובבי ציון פרט למנדלשטם, והם: אחד העם, א. גרינברג, מ. אוסישקין, א. ברנ"ש (במקום מנדלשטם), מ. ברנשטיין-כהן, ז. גלוסקין, ל. כהן, וי. צ'לנוב (בכל זאת).

מקייב יצאו השליחים לפרנקפורט כדי להיפגש עם השליחים מארץ ישראל ולהכין את פרטי הפעולה בפריז. השליחים מהארץ נבחרו "באספת ועד כל הוועדים" שהתקיימה בראשון לציון בכ"ט באדר תרס"א (20 במרס 1901).⁸⁷ האספה נקראה על ידי ועד מושבות הדרום לשמוע מפי מ. סמילנסקי דו"ח על ועידת חובבי ציון באודסה. נכחו בה נציגים מכל תשע-עשרה המושבות שהיו אז בארץ וכן יהושע אייזנשטארט-ברזילי, מורשה חובבי ציון בארץ, ובסך הכול כחמישים ושבעה איש. הדיונים נמשכו שלושה ימים תמימים (למרבה הצער, לא נמצא פרוטוקול מדיונים אלה) ועובדו קווים לדרישות מאת יק"א מטעם המשלחת כולה – חובבים ושליחי ארץ ישראל כאחד, שעיקרן: להעמיד את המושבות ברשות עצמן מכל הבחינות, מנהלית, כלכלית ומוסרית "בלי כל אפטרופסות מחייבת"; להשתית את המושבות "על בסיס טבעי וקיים"; למנות ועדה ובה נציגי יק"א, חובבי ציון והאיכרים בארץ ישראל, שתחקור את התנאים בארץ ותתווה דרך כיצד לבצע את שתי הדרישות הראשונות. "כל החלטות המלאכות הזאת [כלומר, הוועדה] מחייבות את שני הצדדים."⁸⁸ באספה זו נבחרו חמישה נציגים למשלחת לפריז, והם: מנשה מאירוביץ מראשון לציון, משה סמילנסקי מרחובות, מרדכי קרניאל מזכרון יעקב, יהודה ראב מפתח תקווה ודוד שוב מהגליל העליון. מטעם הפועלים יוצגו במשלחת אפרים חרל"פ מרחובות ואפרים קומארוב מנס ציונה.

ההתכנסות הראשונה בפרנקפורט התקיימה בט"ז באייר תרס"א (4 במאי 1901), ובה קראו שתי טיוטות לתזכיר שאמרה המשלחת להגיש לרשויות בפריז, האחת – מאת האיכרים בארץ והשנייה – מאת אחד העם. התקיימו עוד כמה ישיבות ובהן עובד נוסח התזכיר, אך מכיוון שחלק מן הנציגים לא הגיע לגרמניה, אלא נסע ישר

85 המליץ, גיליון 72, 17.4.1901 / 4.

86 אחד העם אל צ'לנוב, 27.3.1901, איגרות אחה"ע, עמ' 32; ואל אוסישקין, 29.3.1901, שם, עמ' 34.

87 ראה א.מ. פריימן, ספר היובל לקורות המושבה ראשון לציון מעת היווסדה תרמ"ד ועד שנת תרס"ז, א', ירושלים, מזכרת לפ"ק (1907), עמ' 60. לפי "הפרוטוקולים של ראש"ל צ", התאריך הוא כ"ו באדר, אולם הואיל והאספה נמשכה שלושה ימים וידוע שתאריך ההנחיות שניתנו באותה אספה לשליחים (כמפורט בהמשך) הוא א' בניסן תרס"א, לא ייתכן שהתחילה בכ"ו באדר — חמישה ימים קודם לכן.

88 מ. מאירוביץ, מנחת ערב, ראשון לציון תש"א, עמ' 47-48.

לפריז, הוחלט להמשיך בדיונים בעיר זו והם התחילו בכ' באייר (9 במאי 1901) ואז אושר התזכיר.⁸⁹ העמדה בתעודה זו⁹⁰ נועזת הרבה יותר מזו שנקטו חובבי ציון במשא ומתן עם הברון עד כה. אם כי הקיצוניים סברו שהנייר רוכך כדי לא לקומם את אנשי פריז יותר מדי, לא כך נראה הדבר למי שמעיין בו אובייקטיבית. ניכרת בתזכיר המגמה הברורה לפתוח פרק חדש ביחסי חובבי ציון עם הברון ודומיו: לא כעניים בפתחו של גביר, כמלפנים, אלא כשווים עם שווים. עד כה היו האיכרים פונים אל הברון כעבדים אל ארון רם ונישא, המבקשים את חסריו למתן את קשיחותם של פקידיו במושבות. אפילו פינסקר, ראש חובבי ציון עד שנת 1891, שהיה מכובד על הברון ושבמשא ומתן אתו דרך ארלנגר מקורבו לא היה שמץ של התרפסות, נכנע למעשה לכל דרישותיו של הנגיד. חובבי ציון ככלל הרעיפו עליו מחמאות ותודות וחנופה והתבטלו בפניו כליל, גם כאשר דיברו בו בינם לבין עצמם. בתזכיר הנוכחי אין מאומה מכל אלה. הנימה ביקורתית, ויש דרישה, ולא סתם דרישה, אלא דרישה למהפכה מוחלטת. ומרובר על העניין במישרין וללא כל דרכי עקיפין "להכשרת הקרקע". המלים היחידות בזכות הברון מובאות בסעיף הראשון, וגם זה בהבלעה. נאמר שם כי ההתיישבות ש"היא מפעלו של העם היהודי כולו" אינה רק מעשה פילנטרופי, אלא יסוד להתחדשות כלכלית וחברתית של העם, וכך הבינו זאת לא רק יהודי רוסיה והמערב, אלא אף רוטשילד עצמו. גם ליק"א הועברו המושבות מתוך אותו עיקרון.

מכאן פונה התזכיר לתיאור המצב החמור תוך הצבעה על האשמים ונסיבות האשמה כלהלן: המושבות המבוססות על היין, והן הרוב, נפגעו בגלל קשיי שיווק, ובמיוחד חמור הדבר לגבי ענבי בורדרו, שעל גידולם בראשון לציון הוצא סכום עתק. אם לא די בכך, באה הפלוקסרה⁹¹ והרסה כליל את כרמי זכרון יעקב, שפיה ובת שלמה, שגם שם גידלו ענבי בורדרו הרגישים במיוחד לכנימה זו. גם מושבות הפלחה אינן מוכנות עדיין לעצמאות, כי אין להן די קרקע, ציודן החקלאי לקוי ועול המסים עליהן כבד מאוד. המושבות שמשקן מעורב סובלות משתי הרעות, והמטעים החדשים שהונהגו בהן טרם הוכיחו רווחיות. גם אם התנאים בארץ – היעדר כבישים ואמצעי

89 המליץ, גיליון 128, 1901.6.25 / 12.

90 Memoire présenté à Monsieur le Baron Edmond de Rothschild et à la Jewish Colonisation Association, par la Délégation nommée à l'Assemblée générale extraordinaire de la Société pour l'Assistance des Colons et Ouvriers en Syrie et en Palestine, qui a eu lieu le 13/26 Février 1901 (תזכיר לארון הברון ארמונד דה רוטשילד וליק"א מאת המשלחת שנבחרה באספה הכללית שלא מן המניין של החברה לתמיכת איכרים ופועלים בסוריה ובארץ ישראל, אשר התקיימה ב-13 / 26 בפברואר 1901), אצ"מ 2 / A242. התזכיר מופיע בעברית, בהשמטות, בספר העלייה הראשונה, כרך ב', בעריכת מ. אליאב, ירושלים תשמ"ב, עמ' 353-358.

91 כנימת עלה הפוגעת בגפנים מסוגים מסוימים. בזכרון יעקב לא ניווקה אלא הגפן האמריקנית שניטעה שם סמוך ל-1901 על הקטר.

תחבורה, מסים שרירותיים וכל כיוצא באלה – הכבידו על ההתפתחות, הרי בסכומים העצומים שהוצאו על תכניות גרנדיוזיות בלתי מבוססות, על מבני פאר למנהלה ולפקידים (בעוד שלאיכרים נותנים אמצעי קיום ופיתוח זעומים ביותר), אפשר היה להשתית את המושבות על יסודות כלכליים בריאים ולעודד את יזמת המתיישבים במקום לדכאה על ידי סיפוק כל צורכיהם בדרך האפוטרופסות. אכן, בעצם האפוטרופסות, ולא רק של יק"א, שורש הרע, כפי שהתברר בקסטינה.⁹² ומשמעדרו חובבי ציון על כך, ציידו עתה את המושבה במה שדרוש לביסוסה ולא יוסיפו לתמוך בה עוד. אשר ליק"א, זו עוררה תקוות רבות, כאשר הודיעה עם תחילת פעולתה בארץ, כי "כל תכניתנו היא לשפר את מצב המושבות ולתת למתיישבים את האמצעים להגיע לעצמאות על ידי עבודה."⁹³ אולם מתוך הצעדים הראשונים שנקטה לא ניכרת כלל המגמה לתת למתיישבים לנהל את ענייניהם. כל מה שקרה הוא – צמצום סגל הפקידים ותקציב ההוצאות, לא פעם בעניינים חיוניים. אבל השיטה עודה קיימת, ולא עוד אלא שמיישמים אותה ביתר הכבדה. כל ההבדל לגבי העבר הוא, שהיא מתבצעת על ידי אדם אחד והוא פועל לא עם המתיישבים אלא לעתים קרובות נגדם. אשר לפועלים, הברון עשה ליישובם בבת שלמה, בשפיה וב-1896 ייסד למען ישישים ממשפחותיהם את מטולה. גם יק"א הכירה בצורך לישבם, כאשר התחילה לפעול בארץ ישראל, וכך הודיע להם נציגה הראשון בארץ, דוד חיים, ב-1897. גם א. מאירסון, שביקר בארץ ישראל לראשונה ב-1899 מטעמה, כדי לברוק את המצב ולהציע דרכים לפעולה, גילה נטייה כזאת. אך עם ההעברה ב-1900 צומצמו העבודות במושבות, מאתיים וחמישה עשר פועלים יהודים פוטרו (מהם הוחזרו ישישים), ומאומה לא נעשה ברוח ההבטחות שניתנו קודם. הדרוש הוא יישובם של כל הפועלים. ההוצאות על מפעל כזה לא תעלינה על מה שהושקע בהקמת המושבות הישנות. חובבי ציון מעמידים לעניין זה 200,000 פרנק כחלק מן הסכום שיידרש.

הצעות המשלחת הן: (א) להסיר את האפוטרופסות מן המושבות ולאפשר להן הנהלת ענייניהן בעצמאות גמורה; (ב) להקים בארץ ישראל ועדה מנציגי הגופים המממנים את ההתיישבות, נציגי המושבות והפועלים. על הוועדה לתכנן כיצד להשתמש בסכומי הכסף המיועדים לארץ ישראל ואת החזרתם במועד קבוע מראש (מכאן שהכספים יינתנו כהלוואה). על המתיישבים והפועלים להתחייב שיקבלו על עצמם את החלטות הוועדה. על הגופים נותני הכסף המיוצגים בוועדה להבטיח מראש את האמצעים למימוש החלטותיה. הואיל ועבודת הוועדה תימשך זמן רב, על הגופים התומכים לדאוג לכך שלא יתערער בינתיים כליל מעמדם של המתיישבים והפועלים.

מהחלטת האספה של חובבי ציון מ' באדר תרס"א על הצורך בסידור הפועלים

92 את קסטינה — באר טוביה ייסדו חובבי ציון לפועלים בשנת 1896.

93 מתוך חוזר נרסיס לוון אל המושבות, 4.2.1900, המובא בתזכיר של המשלחת.

כדי למנוע את ירידתם מן הארץ נותרה בחלק המקדים את ההצעות הללו הרישא בלבד, כלומר – מניעת הירידה מן הארץ אינה נזכרת כלל. הסעיף בדבר יחס נותני הכסף למסקנות הוועדה נוסח בתזכיר לפי דעת המיעוט באותה אספה. דהיינו, אין מוזכרת כלל האפשרות, שהגופים המממנים יסרבו לפעול לפי מסקנות אלה. בעניין חלקה של י"א בסכום הדרוש לסידור הפועלים אין נזכרים 800,000 הפרנק שנקבו באספה. ייתכן שהמנסחים מצאו שאין זה מן הנימוס לקבוע ליק"א כמה עליה לתת, ושמא קיוו כי תעמיד מצדה, ביזמתה היא, סכום גדול יותר.

כאמור, עובד התזכיר על סמך טיוטות שהכינו האיכרים בארץ לחוד ואחד העם לחוד. לדברי מ. סמילנסקי, התבסס התזכיר בעיקר על מה שעובד על ידי הראשונים.⁹⁴ אך אם נתחקה על התפתחות העניינים, ניווכח, שהשקפתו של אחד העם היא ששימשה יסוד למפנה בהלך המחשבה לגבי מפעל ההתיישבות בארץ ישראל. בביקורו בארץ מ-29 בנובמבר 1899 ועד 11 במרס 1900 בשליחות הוועד האודסאי, כדי לעמוד על מצב העניינים ולהמליץ לוועד על דרכי פעולה, כבר גיבש לעצמו עמדה, כי מקורה של המכשלה הוא האפוטרופסות, לא רק של מושבות הברון אלא של כל התומכים ביישוב. למסקנה זו הגיע על סמך ביקורים בכל המושבות ובריקה יסודית של מצבן הכלכלי והמוסרי. מעמדתו הושפעו, כאמור, כל האיכרים, שלא לדבר על חברי "בני משה" שביניהם, כגון מ. סמילנסקי. על ממצאיו הרצה לפני הוועד האודסאי, ובאותה הרצאה יש הרבה מן הנתונים המובאים בתזכיר.⁹⁵ את דעתו הנחרצת בעניין זה הביא באספה של חברת חובבי ציון, כפי שכבר הוזכר. הוא גם המריץ את חברי המשלחת בעבודתם ותרם הרבה לכך שבכלל יצאה לדרך. במלים אחרות, הוא עמד מאחורי המפנה בגישה להתיישבות, והיה הרוח החיה בעבודת המשלחת כולה. גם אם הטיל ספק רב אם יוכתר המאמץ בהצלחה, בוודאי קיווה בסתר לבו כי משהו יושג. לא ייפלא אפוא, כי הוא היה זה שנפגע יותר מכל חבריו כאשר נטרפו הקלפים, אך בזה יש משום הקרמת המאוחר.

משהגיעה המשלחת לפריז, ביקשו נורדאו ומרמורק להיפגש עם חבריה, אך הפגישה לא התקיימה, כי גרינברג, ראש חובבי ציון, חשש שמא "הברון והיק"א יאמרו כי מתאחדים עם הציונים מתנגדיהם,"⁹⁶ דעה שכבר השמיע אחד העם, ומעידה שוב על העוינות בין חובבים מובהקים לציונים.⁹⁷

94 מ. סמילנסקי, רחובות, רחובות תש"י, עמ' 51.

95 ההרצאה מובאת בחוברת "דברי הביקורת לענייני המושבות באה"ק", על ידי א. גינצברג והאגרונום א. זוסמן, אודסה תר"ס. במאמרו, "היישוב ואפוטרופסיו" (כתבי אה"ע, עמ' ר"א), הציג את עמדתו ביסודיות רבה יותר מאשר ב"דברי הביקורת" (לפי דבריו במכתביו רוככה הרצאתו בחוברת). אולם מכיוון שהמאמר הופיע לראשונה באמצע שנת תרס"ב (השלח, כרך ט', חוברת ב'ו', אדר-סיוון תרס"ב), דהיינו, זמן רב אחרי פרשת המשלחת, מצאתי לנכון להסתמך במה שנוגע לתזכיר על הפרסום שקדם לאירוע זה.

96 המליץ, גיליון 129, 1901.6.29 / 16.

97 חובבים מובהקים — אוחם חובבי ציון שלא השתייכו להסתדרות הציונית, כגרינברג ואחד העם, ושהתנגדו לציונות המדינית מכל וכול.

עתה החלה ההתרוצצות בין אנשי יק"א ומקורביו של רוטשילד. התעוררה שאלה מה לעשות אם הנדיב לא יסכים לקבל את נציגי האיכרים. גרינברג מצא כי אין רע בכך, שכן "כפי שנודע לי פה ביותר צדיק הברון בכל פעולותיו והאכרים אינם ממכירי טובה."⁹⁸ ניכרת כאן הנטייה שרווחה בקרב חובבי ציון הוותיקים לענות אמן אחרי רוטשילד. אך ברוב דעות הוחלט לעמוד על כך שיתקבלו גם אנשי ארץ ישראל. לאחר השתדלות אצל צדוק כהן ונרסיס לוון, נשיא יק"א, נקבעו שתי פגישות עם הברון, האחת ב-13 במאי והשנייה ב-14 בו. יתקבלו אצל הנדיב חמישה צירי רוסיה ואיכר אחד. הפגישה ב-13 במאי נקבעה לשעה שתיים אחרי הצהריים, אך כבר בבוקרו של אותו יום הודיע צדוק כהן כי הברון יקבל בתאריך זה רק את נציגי חובבי ציון ואף לא איכר אחד. לאיכרים ייעד ראיון נפרד, "כי דבריו שידבר עמם יהיו לא כל כך נעימים."⁹⁹ וכך היה.

חובבי ציון באו לפריז מתוך הנחה, שעם ההעברה ליק"א אין הברון חולש עוד על מפעלו הארצישראלי ויק"א היא האחראית לכל הרע המתרחש עכשיו. לפיכך ביקשו לגלות את עיניו, למען ישפיע על החברה לשנות את דרכיה. אולם כאשר השתדלו להשיג מאת נרסיס לוון ישיבה עם הנהלת יק"א, אמר להם הלה כי הפול תלוי ברוטשילד. "הכסף שלו והוא נשיא הקומיסייה [הוועד הארצישראלי] שהקים רוטשילד עם ההעברה ליק"א."¹⁰⁰ הדבר הזה התברר להם מעל לכל ספק כאשר נפגשו עם הנדיב. אותה טעות ערערה את הנחת היסוד שעליה התבססה המשלחת, כלומר, מחשבתם להטות לצדם את הברון בהתמודדות עם יק"א. מצב זה נתן את אותותיו בכל ההתרחשויות הבאות.

הואיל ורוטשילד סירב לקבל את האיכרים יחד עם חובבי ציון, ופועלים לא הוזמנו על ידו כלל, הלכו לפגישה אתו ב-13 במאי חובבים בלבד, והם: גרינברג, ברב"ש, צ'לגוב ואוסישקין.¹⁰¹ בתחילת הראיון נמסר לו התזכיר בצורה "משופרת": הושמטו ממנו "העובדות ועוד איזה דברים", ולפי שעה – ללא חתימת האיכרים. הפגישה נמשכה קרוב לשעתיים, ואם כי רוטשילד לא חרג מגבולות הנימוס ביחסו לחובבים, אין לומר שהשמיע להם דברים "נעימים" במיוחד, מר גם שאת הדברים ה"לא כל כך נעימים" שהועיד לאיכרים מסר בעצם אף עתה. ראשית הודיע, כי גם הוא, כחובבים "מביט על הישוב כעל דבר לאומי ולא כעל דבר פרטי. חפצתי להוכיח, כי גם היהודים מוכשרים לשנות את חייהם בפלשת'נה, כי מוכשרים הם גם לעבודה." אולם הוא התאכזב קשות, כי "האיכרים חיים חיים עירוניים ואינם עובדים." אין הוא יכול לסלוח להם אותה "חוצפא גדולה [...] בהרעישם את התבל [...] אינני חפץ שהאכרים יתבררו עמי, אינני טובל אותם." ואשר לפועלים – לגנותם לא גינה, אך הודיע חד וחלק, שרי לו במושבות שלו ואינו מוכן "להתעסק גם

98 הערה 96 לעיל.

99 שם.

100 שם.

101 שם.

עמהם. "בין יתר הדברים שהשמיע הטיח ביקורת בציונות המדינית, "שלפי דעתו תרע לעניין, אך בישר גם בשורה טובה, והיא שיק"א כבר רכשה הרבה אדמה לישוב עליה את האיכרים הנפלטים מן המושבות הקיימות, ואדמה זו – הוא אשר מסרה ליק"א "עם סכום ידוע."

יש להניח כי בראיון שנמשך, כאמור, קרוב לשעתיים, התבטאו גם החובבים ואולי התפתח ויכוח, אך אין על כך דיווח. מכל מקום, מה שידוע הוא, כי חברי המשלחת חזרו מן הפגישה מדוכרכים מאוד ושאלו את עצמם כיצד ינהגו אם רוטשילד ישוב וידבר עמם באותה רוח בפעם הבאה. אחד העם נקט עמדה קיצונית והציע לומר לנדיב, כי "הישוב הוא קנין הלאום כלו ולא של איש פרטי. העם רוצה בישוב חפשי ובריא ולא דמורליזציה. אם לא תסכים שתהיינה פעולותיך לרוח הלאום הננו מרשים לעצמנו להביע לך מחאה בשם כל הדיליגאציה ולהגיד לך, כי מוטב שתתפטר ממנו לגמרי." פרט לר"ר לייב כהן, שתמך בהצעת אחד העם, ומשה סמילנסקי, שנמנע מלהביע דעה, התנגדו לה הכול. גרינברג, נאמן לגישתו המסתייגת מן האיכרים, מצא כי מרוטשילד, שהוציא כבר "הרבה מיליונים" על המושבות, אין לדרוש אלא לבקש; כי הפקידות של יק"א אינה כה רעה; כי "אני מאשים ביותר את האכרים." כאשר מחה מאירוביץ' מראשון לציון על גינוי זה, טען גרינברג כי "כל דברי שאמרתי נגד האכרים לא מלבי הוצאתי ולא השקפתי הפרטית היא." הם מבוססים כולם דווקא על ממצאיו של אחד העם, המופיע עתה כפטרוזן היישוב. (למען הדיוק יאמר, שאחד העם לא מצא לומר מלה טובה על פקידות רוטשילד-יק"א כאשר דיווח על ביקורו בארץ, ותלה בה את עיקר המכשלה.) אוסישקין המעשי לא נכנס כלל לדקדוקי עניות של לאומיות ועצמאות היישוב, אלא נקט עמדה מציאותית, כאשר הביע חשש, שלנוכח המחאה שמציע אחד העם עלול רוטשילד לנטוש את היישוב כליל, וכיוון שכך "יותר טוב שתהיינה עוד מושבות בארץ ישראל במצב כזה מלראות כי רק האשכנזים [הטמפלרים] מוכשרים לייסד מושבות ולא היהודים." עתה שינו את נוסח המחאה, ואחד העם הציע, כי הדברים יאמרו לברון לא בשם המשלחת אלא בשם כל חובבי ציון ברוסיה, בלי לערב בעניין את השליחים מארץ ישראל. האם חישוב ומצא, כי שיתופם של האיכרים יכביד את לבו של רוטשילד, או שמא הייתה זו אינטואיציה בלבד? במקרה כזה, הזהיר מאירוביץ', יאסוף הנדיב ידיו מן היישוב ללא כל ספק. כאן פנה המתיישב בשאלה דרמטית לנציגי חובבי ציון, אם אפשר לסמוך עליהם שיהיה באפשרותם "להחזיק בידינו בעת הצורך בלחם יבש." רק אז אפשר להסתכן. אך הנשאלים ענו, כי "הכחות של חובבינו ברוסיה רפויים ואין לסמוך עליהם." כללו של דבר, גם ההצעה החדשה נדחתה (בתשעה קולות נגד חמישה) ונתקבלה הצעת אוסישקין לומר לברון, כי "חושבים אנו לחוב מוסרי להודיע בשם כל חובבי ציון, אם תמשך גם להבא בהישוב השטה הנוכחית, תרע עוד יותר להישוב ובעד התוצאות של המשכת השטה איננו יכולים לערוך." משנתקבלה הנוסחה הזאת, סירב אחד העם להיות הדובר הראשי של המשלחת והתפקיד הוטל על צ'לנוב, שהיה ידוע כאדם נעים הליכות ונוח להידברות. אחד העם ביקש לשחררו מן הראיון הצפוי,

אך לא ראה את עצמו זכאי להימנע מללכת, כאשר הוטל עליו לעשות כן על ידי שאר חברי המשלחת. האם צריך לומר שאפילו הנוסח המרוכך של אוסישקין לא הושמע? התעורר עוד ויכוח: אם להחתים את הנציגים מארץ ישראל על התזכיר המלא, ללא "שיפוצים", שאמרו להגיש לברון, והוחלט, כי אמנם יחתמו, ודבר זה קומם את רוטשילד עד אין שיעור.

התזכיר הוגש לנדיב שעתיים לפני הראיון (העתקים ממנו נמסרו גם לנרסיס לון ולצדוק כהן) שהתקיים ב-14 במאי 1901, ואותו החזיק רוטשילד "בידיים רועדות" כשהוא מלא חימה בקבלו את "הנבחרת" של המשלחת: אלה שהתייצבו לפניו בפגישה הקודמת בתוספת אחד העם. עתה מבין הוא את המזימה, קרא. אתמול נתנו לו גלולה מתוקה כדי להגיש לו היום "דבר מר. [...] איך הרשו לעצמם האכזרים לחתום תחת הממורנרדום?" (אחר כך ינסה גרינברג להפיס את דעתו בתירוץ, שהאיכרים לא חתמו מרצונם אלא משום שנבחרו כצירים על ידי חובבי ציון ברוסיה). "מחופש אין לנו אף מה לדבר [...] הכל שלי, אני נותן כסף ואנהל את הדבר כרוזי ומי שלא ישר בעיניו יכול לצאת. אין רשות לשום חברה להתערב, אף כי אכבד את חובבי ציון מרוסיה, כי גם פעלו הרבה בהישוב." עתה ניגש לפרטים: אינו יכול להנהיג יינות פשוטים, כפי שנדרש בתזכיר, כי לאלה דרושים יקבים גדולים, "ולי אין כבר כסף ולכן נטעתי מינים משובחים." (בפגישה עם האיכרים ירחיב את הדיבור על נושא זה ויאמר, כי הענבים הפשוטים מניבים הרבה יותר ממה שהשוק מסוגל לקלוט וגם מחיריהם נמוכים, ואילו הזנים המשובחים מניבים מעט ומחירים גבוהים). אינו מוכן להעביר את היין לאיכרים שינהלו את שיווקו. הם רוצים להיות "רק סוחרים ולא לעבוד. אין להם שום יחס עם מכירת היין. זה לא עסק שלהם. הם צריכים רק לעבוד, הם רק הפועלים שלי." בסוף דבריו נתרכך מעט ואמר שיש ברעתו להוסיף ארמה למושבות אחדות.

מפגישה זו נשתמרו כמה דברי ויכוח. למשל, גרינברג הזכיר לרוטשילד, כי לפני חמש שנים אמר לו ש"פלשתינא אינו מונופולין. הישוב אינו קנין יחיד." רוטשילד לא הכחיש. "אמת הדבר," השיב. "כך אמרתי והנני מקיים. הנני הולך יד ביד עם חובבי ציון. גם הם עשו שגיאות." הוא הורה עתה, כי קשייו נבעו מכך שלא יכול היה למצוא מנהלים ישרים. "איש נאור בעל כישרון אינו רוצה לעזוב את פאריז ולהתישב בפלשתינא." וכאן השמיע, למרכה הפליאה, דברים כדורכנות נגד אלי שייד, המפקח על המושבות מטעמו שפעל בארץ ישראל משנת 1883 ועד 1900, ושנרמה היה שהנדיב אומר אמן אחרי כל מעשיו. "עם שייד," גילה הברון, "נלכדתי. עתה גרשתיו עם כל בני סיעתו"¹⁰² ושמה אנכי כי מצאתי איש כלכבי, איש ישר כה' פריינטי," אותו פריינטי שהאיכרים בארץ גינהו לא פחות מאשר את שייד.

102 על פרישתו מתפקידו כמפקח על מושבות רוטשילד בארץ ישראל כותב שייד כלהלן: ב-1899 נפלתי שוב למשכב. באותה שנה חלה גם הברון במחלה חמורה. [...] המושבות היו למעמסה על שגיננו. בדצמבר הוא העבירן ל-JCA "יק"א [...] ומיום זה שוב לא הייתי צריך לטפל בהן." (ש. שייד, זיכרונות, ירושלים תשמ"ג, תרגם מצרפתית אהרן אמיר, עמ' 15).

צ'לנוב טען, שעם כל נדיבותו של הברון מגבירה הפקידות את הדמורליזציה. הוא אפילו העז להעיר, כי "בקניית ארמה לבד לא תצלחו. נחוץ לתת להאכרים את האפשרות שיתפתחו בעצמם." תגובתו של רוטשילד הייתה, שחופש כבר ניתן לאיכרים משהקימו לעצמם ועדים משלהם וקיבלו לרשותם את בתי הספר. אבל אם "המה הפצים להיות חפשים על חשבון כספי, ישלמו כל המגיע לי ויהיו חפשים." ועל חשבון כספו – נזכר במה שהרתיחו בביקורו בארץ ישראל – "נשיהם נושאות כובעים עם גוצות. זאת היא דימורוליוציא [!] קשה!" כאן מצא אחד העם לומר, כי "האכרים אינם אשמים בזה. הם רואים את מעשי הפקידים ומחקים." על כך רוטשילד: חובבי ציון רואים חובה לעצמם להצדיק את האיכרים ויהי מה, במקום שיאמרו להם כי אינם מתנהגים כראוי. הנה, בפתח תקווה נתנו להם אדמה ובמקום לעבדה כמו יריהם מסרוה בחכירה לערבים והרוויחו כסף קל!

על הפועלים דיבר הנדיב מתוך אהרה. "הוגר לי," לחש לגרינברג, "כי מתענינים הרבה במצב הפועלים. הנני מרגיש ויודע, כי הפועלים המה החמר היותר טוב." אך שוב טען, כי אין לו כסף למענם. אחר ההורר שני, שאל: כמה דרוש למשפחה? 250 רונגס? "יש לי ארמה," הוסיף, "ואתן להם." הוא חשב על האדמות שהיו לו בחוון, שכל התיישבות של ממש לא קמה עליהן, לא של פועלים ולא של איכרים.¹⁰³

ההרגשה הקשה שפקדה את חברי המשלחת אחרי הראיון עם רוטשילד התבטאה יותר מכול בדברי אחד העם שהרשימו מאוד את הנוכחים. רוטשילד העמידם על טעותם, אמר. מתברר כי "לא לאום אנחנו," שיש לו "דבר לאומי, הוא הישוב." היישוב אינו אלא "קנינו של איש פרטי המתנהג רק כחפצו ורוחו. צריכים אנחנו לעזוב אותו, מבלי לעשות ולחשוב יותר על אודותיו. אולי בעוד חמישים שנה נהיה מוכשרים לבנות ישוב לאומי שיהיה קנין הלאום באמת ולא בשקר." דברים אלה ביקש אחד העם לרשום בפרוטוקול. מעט אחר כך חזר לאותו נושא והתבטא ביתר חריפות כך: "רמז אחד של איזה פקיד יותר חשוב ונכבד בעיני הברון מהסתדרות האיכרים. תנועתנו כלה תלויה רק באיזה קפריז של איש יחיד. התנועה הזאת איננה עממית, איננה לאומית, רק של הברון לברו [...] להישוב הנכחי כמו שהוא אהיה מהיום שונא גדול ואם ישתנה לאחר אהבהו!"¹⁰⁴ מלים אלה לא דרש הדובר להביא בפרוטוקול אך הן הובאו בכל זאת.

חילופי הדברים בין אנשי המשלחת החריפו והלכו, עד שסמילנסקי התפטר ממנה בהכרזה "כי מה שלא יוקח בידים אין. צירי רוסיה רפויים. לדרוש מהם אי אפשר." ברב"ש, חובב ציון עתיר ניסיון וסתגלן, אמר, כי יש להיכנע למציאות ולסבול, שהרי עם ישראל ידוע סבל הוא. גרינברג מצא שלא כל מעשיה של המשלחת הסתיימו

103 הפרוטוקולים על פגישות משלחת חובבי ציון עם רוטשילד ודיוניה — ב"המליץ", גיליון 130, 14 / 27.6.1901.

104 אין ספק כי הדברים נאמרו ברוסית, ואילו כאן (וגם דברי אחד העם להלן) מובאת הגרסה שהתפרסמה בתרגום עברי ב"המליץ" (גיליון 131), אשר הייתה רחוקה מאוד מסגנונו העברי המנופה של אחד העם.

ככישלון. יש גם הצלחת מה והדברים ישתנו בהדרגה. מלחמה גלויה בברון היא לדעתו שגיאה גדולה. הכלל – האנשים החלו להסתגל למצב הנתון, אך המלה האחרונה טרם נאמרה. עדיין ניהלו משא ומתן עם אנשי י"א, ומה שחשוב יותר – ליום שישי, 17 במאי 1901, נקבע הראיון של נציגי האיכרים עם רוטשילד.¹⁰⁵

כיוון שסמילנסקי התפטר מן המשלחת, התייצבו לפני הנדיב ארבעת האיכרים הנותנים: מאירוביץ', שוב, קרניאל וראב. קבלת הפנים הייתה קרה ופוגעת: האנשים לא נתבקשו לשבת ועמדו כל משך הפגישה, וכנראה עמד גם רוטשילד כל אותו זמן. מאירסון, שפגשם במסדרון ואחר כך נכח בראיון, התעלם מהם.¹⁰⁶ הנדיב פתח בעקיצה: "נעים לי להיזכר" אמר, "שמצבכם אינו כה דחוק כפי שאתם טוענים, שהרי נמצא לכם די כסף וזמן לבוא במשלחת לפריז, וזאת לא פעם ראשונה בשנה זו. נדמה לי שהייתם יכולים לנצל באופן מועיל יותר גם את זה וגם את זה." כאן ניגש לעצם העניין וניסח בצורה שונה מזו שהביא לפני החובבים את מטרתו במפעלו בארץ ישראל: "אני מצדי הקרבת לי למענכם קרבנות גדולים, יותר מדי גדולים." אבל הוא עשה זאת לא למען המתיישבים, אלא משום שביקש "לבסס בארץ ישראל עובדים עברים חרוצים" שבאו ארצה מיוזמתם ועל חשבונם. "אני מצדי לא הכנסתי איש לארץ." לפיכך אינו חייב למתיישבים דבר. כאשר חזר מאירסון משליחותו בארץ, "נטה אליכם חסד הרבה יותר מדי." רוטשילד והוועד שהוא עומד בראשו סירבו לקבל את עמדתו, כי האיכרים אכזבום.¹⁰⁷ "נהניתם כמו ילדים מן הקרבנות העצומים שהקרבתם", אמר. "הייתם מן היד אל הפה על הכסף שפזרתם, והסתחתם מדעתכם לחלוטין את דאגות המחר. כלום הייתם יכולים להשיג אי פעם מטרה זו [...] באורח חיי המותרות, בבתים ובבגדים כמו אלה שראיתם?" בביקורו האחרון בארץ ישראל משמצא את הנשים "לבושות כמו גברות עירוניות וחבושות כובעים גדולים עטורי נוצות",¹⁰⁸ החליט שכך העניין לא יוכל להימשך ויש לחולל מהפך. לפיכך

105 על פגישת נציגי האיכרים עם רוטשילד נשתמרו שלוש גרסות: האחת, בעברית (בתוך פרוטוקולי המשלחת שהתפרסמו ב"המליץ", המליץ, גיליון 132, 30.6.1901 / 17: השנייה — בצרפתית, והיא נאומו של רוטשילד בלבד, כפי שרשמה (וודאי גם שיפצה) מזכירו של רוטשילד, גסטון וורמסר; השלישית — אף היא בצרפתית, רשומה במכתב ששלח א. מאירסון אל ש"ט פריינטי ב-21.5.1901, הכוללת את דבריו של רוטשילד לאיכרים כפי שרשמו וורמסר, בכמה השמטות, תוספות ושינויים, וכן מלים אחרות על תשובת מאירוביץ' לרוטשילד וסיכום בלתי ממצה כלל של מפגש הנדיב עם נציגי חובבי ציון (שתי התעודות שמורות באצ"מ 7073 / 115). בחרתי להביא כאן את הדברים כפי ששלחם מאירסון לפריינטי, ואצייץ בהערות אותם פרטים שהובאו מן הגרסות האחרות. בסוף המאמר מובאת גרסת מאירסון במלואה בתרגום עברי.

106 פרטים אלה — המליץ, גיליון 132.

107 בגרסה של וורמסר אין הדברים על מאירסון נזכרים, ויש להניח שמאירסון, מחבר המכתב לפריינטי, היה מעוניין שידעו בארץ כי הוא נטה חסד לאיכרים.

108 הדברים על נשות האיכרים אינם מופיעים בגרסה של וורמסר. האם ידע מזכירו של רוטשילד כי לא נשי האיכרים הופיעו כך? (ראה הדברים לעיל שאליהם מתייחסת הערה 7). מכל מקום, אין ספק שרוטשילד אמר מלים אלה, כי הן מופיעות גם בגרסה של המליץ, גיליון 132.

פיטר את הפקידות הוותיקה ושייד בראשה, "שהתייחס אליכם בסלחנות יתרה."¹⁰⁹ במסרו את מושבותיו ליק"א דרש ממנה "שינהגו בכם בחומרה למען תלמדו לחיות כמו איכרי כל העולם, המתפרנסים מעמל כפיהם בלבד." האיכרים אין להם שום תביעות כלפיהם עצמם ומטיחים את כל האשם בפקידות, ואף חתמו על התזכיר שהגישו לו חובבי ציון, "תזכיר לא הוגן."¹¹⁰ אכן, עליהם להתפרנס מן הגפנים, אך לא על ידי החלפת הזנים המשובחים בפשוטים. מחירי הענבים ירדו בכלל, וכדי להרוויח, על האיכרים לשנות את דרכי עבודתם, הם "שכמעט אינכם נכנסים לכרמיכם. נשיכם וילדיכם יושבים בבית במקום לעבוד והעבודה נעשית כמעט כולה בידי פועלים ערביים." ואל יסתפקו רק בגפן. ינהיגו ענפי חקלאות חדשים ויימנעו מלטעון שאין הם מכניסים הרבה. "איכר אינו בודק כמה מכניסה עבודתו. אין הוא מזלזל בשום הכנסה." אלא שבמקום לעבוד הם רוצים לסחור ביין, אבל סוחרים יהודים יש מספיק ואין להוסיף עליהם. בממכר היין עוסקים מומחים, ואילו על האיכרים לעמול כשדותיהם ותו לא.

הוועד לענייני המושבות המוצע בתזכיר אינו אלא "בריהה חסרת טעם." ינהלו האיכרים את ענייניהם הפנימיים כרצונם, אך יק"א לעולם לא תפקיד בידיהם את קרנות ההתיישבות המיועדות לארץ ישראל. על השימוש בכסף שהוא מקצב יפקחו האנשים שבחר בהם הוא. ולגופו של עניין, אמת היא שחסרה קרקע לזכרון יעקב ולראש פינה, ולכן תיקנה ארמה וייושבו עליה איכרים, אבל לא תינתן עוד "אף פרוטה של תמיכה מתמדת. אלה שלא יצליחו להתפרנס מעבודתם יסולקו ללא רחם. יק"א לא תהיה לכם פרה חולבת כפי שהייתי אני עד עתה."¹¹¹ המתישבים החדשים יחויבו להחזיר את ההוצאות שיוציאו עליהם, וזה יהיה המאמץ האחרון למענם מצד יק"א. אם ייכשל, יהיה בזה סוף פסוק. אבל "אני חושב שאם תתמסרו לעבודות הנדרשות מכם בכל מאודכם, תצליחו להסדר.".

בחימה יתרה דיבר רוטשילד על פתח תקווה, שכיינה את מתיישביה "גנבים" בגלל אותה חלקת ארמה שבמקום לעבדה כמו ידיהם החכירה לערבים, כפי שטען לפני שליחי החובבים. אם רוצים אנשי המושבה בארמה שמסרו לו ושנטע עליה פרדסים – אדרבא, אבל קודם יחזירו את כל ההוצאות שהוציא על פרדסים אלה. אם היה ברעתו קודם להוסיף לפתח תקווה ארמה ולבססה על משק מעורב, עתה חזר בו מדעתו והמושבה לא תקבל מאומה.¹¹²

109 בגרסה של וורמסר וב"המליץ" אין שייד נזכר, אולם כפי שראינו, תלה רוטשילד אשמה כבדה בשייד, כפי שטען לפני השליחים של חובבי ציון.

110 ב"המליץ" כתוב: "אתם הרשיתם לעצמכם לחתום מתחת לממורנרום, לדרוש קומיסיא על כסף שלי" הדברים הנמסרים בעיתון הם מטבע העניין מקוטעים, כי נרשמו לפי ריווח האיכרים ליתר חברי המשלחת, ולא ישירות מפי הנריב, אך הם משקפים היטב את הלך רוחו הוועד, הן בתיאור התנהגותו, הן בציון קריאות שהשמיע מדי פעם: "לא ולא", "די, די, די", וכדומה.

111 בגרסה של וורמסר לא נזכר עניין הפרה החולבת, אך היא כלולה גם בגרסת "המליץ".

112 אחרי משא ומתן במשך שנה עם עשרים ושמונה האיכרים, ניתנה להם "ארמת החמרא" (אותו

רוטשילד דרש מן הנוכחים למסור את דבריו לחבריהם בארץ, וכדי להבטיח שלא ירככום הודיע להם שישלח את הנאום לפריינטי למען יביאו לידיעת המתיישבים כמות שהוא, ללא סילוף. וכך אמנם עשה.¹¹³ עתה קרא לעומתם: "יכולים אתם לכתוב בעיתונים, קראו לעזר, יכולים אתם לפנות אל הממשלה, עשו סקנדלים: ואדע מה לעשות."¹¹⁴

תוך כדי דיבורו ניסו כמה מן הנוכחים להגיב, אך הוא לא הניח לאיש להגיד מאומה. רק לאחר שסיים והתיישב (האורחים המשיכו לעמוד), נתן למאירוביץ את רשות הדיבור, והלה הצטרף בכך שלאיש לא הייתה איוו "מחשבה זרה" בקשר לכספו של הנדיב. כל מה שהאיכרים רוצים הוא לשלם לו מעט מעט את חובם ולעמוד ברשות עצמם וכך לשפר את המצב בעזרת ועדיהם, כי הרבר ררוש. אם יתנהל הכול כראוי, יתברר לברון "כי העמל לא יהיה לחינם" ויש לקוות שבזאת יווכח כאשר יבקר בארץ ישראל. גם רוטשילד הביע אותה תקווה, ובוזה נסתיימה הפגישה. כאמור, ביקרו חברי המשלחת, במקביל לפגישות עם רוטשילד, אצל כמה מראשי יק"א. הדבר נעשה באורח פרטי, כי יק"א עמדה בסירובה לקיים דיון רשמי של גוף מייצג משלה עם המשלחת כולה. גרינברג, אחד העם ומאירוביץ נועדו עם נרסיס לוון, ועל דבריו של הראשון, כי מטרת התזכיר של חובבי ציון הייתה "להפיץ אור על ההנהגה השלטת, כי תזיק להתפתחות הישוב", ענה לוון, כי הוא אמנם מאמין בחופש, אבל "אין מניחים כסף באוויר". כאן העיר אחד העם, כי יישום הכספים בהתאם לתכנון של ועדה שעליה מדובר בתזכיר, אין פירושו הנחת כסף "באוויר". גם מאירסון, בפגישה עם אחד העם, טען שרוטשילד לא יסכים לעולם להשמיט מידי את העניין ולמסרו לאיכרים "בחופשיות".¹¹⁵ עם מאירסון נפגש גם גרינברג, ששמע מפי בעל דברו כי הנדיב מלא חימה על היחס אליו מצד האיכרים והחובבים, וזה כאשר משפחתו מסיתה אותו להשליך הכול אחר גוו לאחר שיתן לכל אחד מן האיכרים אלפיים – שלושת אלפים פרנק ויגרשם. אשר לפועלים, הדגיש מאירסון, שהמדובר בחורן, ושם הקשיים עצומים (והוא ידע מה הוא סח, כי כל תכנית ההתיישבות של רוטשילד בחורן התנפצה אל סלע המכשולים שהערימו התורכים), ולכן מוטב שחובבי ציון ייסדו למענם "חרושת מעשה" כגון ייצור כפתורים, ואז יק"א תעזור. אלא שהפועלים אינם רוצים לעבוד, ואם כך – מאומה לא יועיל להם.¹¹⁶ על עצלות דיבר גם ריינג, כאשר קיבל לראיון את גרינברג, אך התייחס בעניין זה לאיכרים. הם אינם ראויים למיליונים שהוציא עליהם רוטשילד, כי עצלים הם, טען. ביק"א כועסים מאוד על חובבי ציון והציונים, כי הם מצדיקים את הפועלים

שטח שעליו טע רוטשילד פרדסים, והם התחייבו להחזיר בתשלומים לשיעורים את אשר הוצא עליה. יק"א נתנה להם כסף למשק וביטלה חלק מחובותיהם (ראה יערי-פולסקין, עמ' תפ"ו).

113 הדבר נעשה על ידי מכתבו של מאירסון לפריינטי מ-21.5.1901 (הערה 105 לעיל).

114 המובאה האחרונה ושאר הדברים עד לסיום הראיון עם רוטשילד הם לפי "המליץ", גיליון 132.

115 המליץ, גיליון 130, 27.6.1901 / 14.

116 שם, גיליון 131, 28.6.1901 / 15.

והאיכרים ומכפשיים את שמה של החברה ושל הברון כאחד. "בכאב לב" החליטה יק"א לקנות ארמה ולהעביר אליה את מחצית האיכרים, בכאב לב – משום ש"הקולוניזציה רעה". ומדוע, אם כן, רכשה יק"א את הקרקע הנוספת? "דק להרגיע את רוח העברים והיהדות". מתברר, שיק"א התחשבה בכל זאת בדעת הקהל. ריינך לא שינה את טעמו מאז כתב לנציגי הפועלים ב-1900 והיה גם הפעם עוין ופסקני. הוא הודיע נחרצות, כי פגישה בין המשלחת להנהגת יק"א מיותרת: אם תתקיים – לא ישתתף בה; אך הוא בטוח שלא תתקיים, ואמנם צדק. אף על פי שהכריז בתחילת הראיון, כי לשווא מאשימים אותו שהוא מתנגד ליישוב ארץ ישראל, בהמשכו טען כי צריך לישב רק באמריקה. הוא נגע גם בשאלת הפועלים: הבטחת הברון לישבם בחורן אינה מעשית, כי ספק גדול אם יושגו הרשיונות לכך (כמה צדק!) וגם יושבים שם בדואים. ניסו נא להשיג לפועלים עבודה, וזו תימצא ללא ספק באדמות שתרכוש יק"א בשביל האיכרים הנפלטים מן המושבות הוותיקות. לישבם אי אפשר. מוטב שילכו למצרים ולמקומות אחרים. גם בפיתוח תעשייה או מלאכה לא תיוס יק"א דבר. יתחילו בכך חובבי ציון, ואז תיתן גם יק"א את חלקה. אם ימצאו פועלים "שהאידעע תפעול עליהם ביותר – ישארו במקומם, רק אני איני מקבל על עצמי שום אחריות בזה", פסק.¹¹⁷

המשלחת התכנסה כמה פעמים כדי לדרוש מה לעשות לנוכח עמדתם של אנשי פריו. המתכנסים מצאו שחרף הטחות האשמה באיכרים, בכל זאת הבטיח להם רוטשילד משהו – תוספת אדמה, ואילו מן הפועלים, בעיקר כמה שנוגע להתיישבות, משכו ידיהם גם הוא גם יק"א. כמה מן החברים מצאו שיש מידה של אמת בטענות הצרפתים. צ'לנוב אמר כי אכן "הפועלים אינם חפצים לעבוד". וברב"ש שאל: "מדוע אינם חפצים הפועלים להתקיים בארץ ישראל רק על עבודה בלבד בעת שקולוניזציון דבר שאי אפשר הוא?" לדעתו, יש לדרוש עתה מיק"א שתפתח למען הפועלים תעשייה ביתית ותעסיקם בחוות, דוגמת סג'רה. כך סבר גם אוטישקין, אף על פי שקודם דרש למענם התיישבות.

נציגי הפועלים התנגדו להצעות אלה בכל תוקף, וחרל"פ הרחיב את הדיבור על כך: תעשייה ביתית "לא תספיק למחיה" ולחוות אין להסכים, "מפני העברות השוררת שם במלא מובן המלה". חוץ מזה הפועל בארץ ישראל כבר הזקין ועוד מעט יאמרו לו כי כבר אינו מסוגל להתאכר ויגרשוהו מן הארץ. את דבריו סיים במלים אלה: "הננו מודיעים בשם כל הפועלים, כי לא נולדנו עבדים ולא נהיה זאת. אין רשות לשום איש ללחוץ אותנו שנהיה מה שאיננו חפצים להיות או לעשות איזה דבר בעדנו נגד רוחנו. אוהבים אנחנו את הארץ והעבודה וחפצים אנחנו בכל נפשנו להשאיר בה ולעזוב שם גם את בנינו אחרינו." הדרישה היא – יישובם כאיכרים.

מן הראוי לציין כאן את ההבדל היסודי בין פועלי העלייה הראשונה לבין פועלי העלייה השנייה: בעוד שהראשונים לא ראו את עתידם כפועלים אלא כאיכרים, האחרונים ראו עצמם כפרולטריון, ומאבקם התרכז דווקא בעבודה כשכירים, "כיבוש העבודה" המפורסם.

המשלחת החליטה פה אחד, פרט לנציגי הפועלים, כמובן, לנסות דבר אל יק"א בעניין המלאכה והחוות. ההחלטה הייתה מיותרת, כי אנשי יק"א לא זזו מעמדתם.¹¹⁸

נשאלה השאלה, מה תעשה המשלחת עתה. העניין נידון אחרי פגישתם השנייה של נציגי חובבי ציון עם רוטשילד ב-14 במאי ועוד לפני שנועדו האיכרים עם הברון. כזכור, באספת חובבי ציון באודסה מצאו המשתתפים עוז בנפשם להחליט, שיש להשיג את המטרה בכל הדרכים: בקשה, דרישה, דעת הקהל, מחאה פומבית. עתה נטשה התעוזה את החברים, וכפי שכתב אחד העם, "נשכחו כל 'הפרינציפים' ונעזבו כל הפראזות הגדולות, והרי אנו שגוררים מבקשים נדבות כעני בפתח, כמו שעשינו בכל משך עבודתנו 'הלאומית' (י) בעשרים השנים האחרונות."¹¹⁹

הואיל והיה חשש גדול, שאם יינקטו צעדים קיצוניים יזנח רוטשילד את המושבות, ומאחר שנציגי חובבי ציון הבהירו לאיכרים שבמקרה כזה לא תוכל חברת החובבים לתמוך בהם אפילו תמיכה זעומה, נסוגו הכול, חוץ מאחד העם ועוד שניים (סמילנסקי ולייב כהן) מנקיטת אמצעים קיצוניים. גרינברג גם הודיע לאיכרים, ש"אם יעשו איזה דבר בפלשתינה שיויק להדברים הקיימים עתה בפלשתינה, אנחנו [...] נפרסם, כי האכרים אינם שוים שנעזור להם." עם זאת החליטה המשלחת לא להתפור (ולא ברור אלה תפקידים ראתה עוד לפני ואם פעלה מה אחרי הפגישות בפריז). כיוון שכך, הודיע אחד העם "גלוי וברור רשמי, כי מוכרח אני להתפטר מהמלאכות מעתה."¹²⁰

אחרי פגישת רוטשילד עם האיכרים ב-18 במאי 1901 התכנסה המשלחת שוב והחליטה לפרסם את כל הפרוטוקולים של ישיבותיה.¹²¹ באותה ישיבה נקראה הודעה לעיתונות שניסח צ'לנוב ושהחברים (בהיעדרו של אחד העם) סמכו ידיהם עליה.¹²² ההודעה היא "הודעת המלאכות" בחתימת צ'לנוב, שנכתבה רוסית והופיעה בתרגום עברי ב"השלח",¹²³ שאחד העם היה עורכו. אחד העם התנגד לניסוח שנראה לו "חלש

118 ש.ם.

119 אחד העם אל רבניצקי באודסה, 17.5.1901, איגרות אה"ע, ע' 47.

120 המליץ, גיליון 131.

121 ואמנם, הפרוטוקולים התפרסמו ב"המליץ", גיליונות 128-132 (25-30 ביוני 1901), ומהם נלקח רובו של החומר שהבאתי על קורות המשלחת בפרנקפורט ובפריז.

122 המליץ, גיליון 132.

123 השלח, כרך ז', חוברת ה', תרס"א (1901), עמ' 460-464. בתרגום עברי הופיעה "הודעת המלאכות" גם ב"המליץ", גיליון 107, וב"הצפירה", גיליון 109, שניהם מ-30.5.1901 / 17. בד"י וולט" הופיעה ההודעה בגרמנית פעמיים: בקיצור — בגיליון 21 מ-23.5.1901, ובמלואה — בגיליון 26 מ-28.6.1901.

כל כך בתור הגנה על הנהגת המלאכות,¹²⁴ אבל מצא זאת מחובתו כעורך אובייקטיבי לתת לגילוי הדעת מקום בירחוני, ושמר את חוות דעתו הוא בעניין זה לגיליון הבא של הביטאון.

הודעת צ'לנוב נוגעת אך מעט ביחס שבו נתקלה המשלחת מצד רוטשילד ויק"א. היא רק מציינת "כרגש של צער עמוק [...] דבר אחד והוא חוסר אמון בהקולוניסטים והפועלים, אשר פגשו במדה מעציבה מאד. אנחנו מביטים אל חסר אמון זה כעל אחד התולדות – ואולי היותר מעציבה – של ההנהגה הקודמת אשר בחרה לה שיטת כזבים ותרמית. יודעים אנחנו היטב, כי אין כל יסוד למבט כזה על הקולוניסטים."¹²⁵ כנראה התיר צ'לנוב לעצמו להוקיע את הפקידות הישנה, לאחר שגם רוטשילד עשה זאת בדברו עם חברי המשלחת. צ'לנוב גם הביע התמרמרות על כך, שבשיחות פרטיות הרבו אנשי יק"א להתנגד לכך שהפעולה בשדה ההתיישבות תיעשה על דעת המתישבים, אך יק"א לא מצאה לנכון לקבוע דיון רשמי בשאלה זו, וכך לא לובנה הבעיה ביסודיות. אין ב"הודעת המלאכות" גם מלה אחת על כך שנציגי האיכרים נתקבלו על ידי רוטשילד בנפרד ועל יחסו המעליב אליהם. כנגד זה מדובר הרבה ב"הודעה" על המטרות שהציבה לה המשלחת (כמפורט בתזכירה) ובמה לא הצליחה, ונקבע שם כי שתי הדרישות העיקריות נדחו. ראשית, לא ניתנה האפשרות לכל המתישבים והפועלים להישאר בארץ ישראל; שנית, לא נתקבלה התביעה כי יבוטל משטר האפוטרופוסות ויינתן לפועלים ולאיכרים להסדר באורח חופשי. אשר לעצמאות המושבות, הרי הפריזאים חותרים לכך בעתיד, אך בהווה חייבת הפקידות, לרידים, להתקיים, אם כי אין לה להתערב בענייניהן הפנימיים של המושבות. ה"הודעת המלאכות" רואה נחמה בכך שרוטשילד הבטיח את סידורם של כל האיכרים וכבר נקנתה קרקע לכך ועוד יוסיפו לקנות. ואילו לגבי הפועלים, אין בעלי העצמה הפריזאים "מכירים את החובה המוסרית בנוגע להם," ומה שמוכנים לעשות יפתור בעייתם של מעטים מהם, וגם זה יחול רק על אותו חלק "המוזין בסבלנות ואשר חונן במתנת כה-החיים גם בכל התלאות והמצוקות."¹²⁶

נשאלת השאלה, ממשך צ'לנוב, אם עשתה המשלחת כל מה שהוטל עליה לעשות. והוא ממחר לקבוע כי במשא ומתן עם הצרפתים אכן עשתה הכול: "השתדלה לברר את הדברים, לשנות את הדעות, לקנות את הלבבות, אך בלי תוצאות ישירות." לא כך במה שנוגע למחאות פומביות, בפנייה לדעת הקהל. שלושה במשלחת דרשו

על העובדה שהמשלחת העלתה חרס בידה רווח ב"ג'זאיש כרוניקל", גיליון 1678, 31.5.1901. לפי מיטב הדיוק העיתונאי נכתב שם לפני כן, ב-17.5.1901 (גיליון 1676), כי היחס של יק"א לשליחים היה פייסני, ושחילוקי הדעות בינה לבין השליחים נסכו רק על מספר החברים שישבו בוועדה האמורה לארגן מחדש את העניינים בארץ ישראל עד לעצמאות המושבות (הצעת המשלחת בתזכירה). חובבי ציון, נאמר שם, רוצים ברוב המושבים בוועדה זו:

124 אחד העם אל צ'לנוב, 25.5.1901, איגרות אחה"ע, עמ' 48.

125 השלח (הערה 123 לעיל), עמ' 461.

126 שם, עמ' 465.

לנקוט צעדים אלה (ואין צ'לנוב נוקב בשמות), "כי אין אנו רשאים להתעכב בחצי הדרך ואין אנו רשאים לעשות פשרות בשעה שהדבר נוגע להתכוננות הישוב על יסודות חדשים", אף על פי שגם השלושה, כשאר החברים, מצאו שאמצעי קיצוני זה כרוך בסכנה גדולה (כלומר, שרוטשילד יזנח את היישוב כאשר לחובכי ציון אין במה לתמוך בו, דברים שצ'לנוב אינו מפרסם). מפני סכנה זו החליטה המשלחת ברוב קולות "כי אין לבחור את דרך המחאות [...] כי הענינים הנוגעים עד הנפש של הישוב הקיים אשר נברא בעמל רב והבאת קרבנות, צריכים להיות קדושים בעינינו ואין היא רשאית לעשות דבר שיש בכחו להביאם עד משבר."

בסיומם נאמר ב"הודעה", כי המשלחת אמנם סיימה את עבודתה בפריז, אבל עדיין לא מילאה את כל המשימות שהטילה עליה האספה באודסה, ולפיכך עליה להוסיף ולחתור למציאת הפתרון בפועל, שממנה יכולה לפטור אותה רק השגת המטרה או האספה הכללית הבאה של חובכי ציון. המשלחת ממשיכה אפוא להתקיים "עד בוא אחד משני אופני פטירתה, ומי יתן והראשון יבוא ראשונה."¹²⁷ כאמור, לא ידוע שהמשלחת עשתה משהו נוסף.

על המשלחת נמסר גם בדו"ח חברת חובכי ציון שהופיע בשנת תרס"ג. ניכר שם המאמץ להעלות מהעזו הזה את מעט המתוק שהיה בו ומסופר, כי כשהוגש לרוטשילד מכתב תודה מאת חובכי ציון על פעלו בארץ ישראל "הברון התרגש מאד [...] והגיד כי הוא מביט על ענין הישוב לא כמו על עסק עצמו או על דבר צדקה, וכי גם עתה הוא מלא חבה להדבר הזה שהוא חושב אותו לענין של העם כולו." בדו"ח מדובר על כל מה שהברון היה מוכן לתת: עצמאות למושבות בענייניהן הפנימיים, תוספת אדמה לאיכרים, אדמה בחורן לפועלים "כאשר אך יגמרו איזה דקדוקים הדרושים לישר את ההרורים ברבר ישוב האדמה ההיא." אלא שהכסף למימון ההתיישבות לא ממנו יבוא כי – כך טען, לדברי הדו"ח – "אנכי כבר עשיתי רבות. [...] עתה הגיע התור ליהודי רוסיא, ביחוד לעשיריהם." בהבלעה גם נאמר בדו"ח, שרוטשילד מסרב למסור את ממכר היין לאיכרים, כי היין שלו הוא. בסופו של דבר מודה הדו"ח, ש"במעשה כמעט לא הצליחה [המשלחת] בכלום", אלא שלפחות "נודע לה מצב הדברים כמו שהוא."¹²⁸

ככ"א בסיוון תרס"א (9 ביוני 1901) מסר מאירוביץ' לאנשי ראשון לציון על האירוע בפריז, והביא את דברי רוטשילד לנציגי האיכרים כלהלן: "הברון לוקח על

127 שם, עמ' 464.

128 חשבון החברה, עמ' XIV. באספה הכללית הבאה של חובכי ציון, אספה מן המניין שהתקיימה בג' בחשוון תרס"ג (3.11.1902), סירבו חברי המשלחת למסור דו"ח על פעולתה, פרט לאויסקין. הוא הסביר את העובדה שלא ננקטה דרך המחאה בכך, שאמצעי זה הובא בחשבון מתוך הרעה המוטעת שיק"א עושה דברים שלא בידעת רוטשילד, ואולי גם בניגוד לרצונו. משתברר כי הכול נעשה על דעת הנדיב ובכספו, הייתה המסקנה ההגיונית "כי מחאות פומביות יש לעשות נגד חברה המושלת בכסף העם ולא נגד אחד יחיד המוציא כסף רב מכיסו הפרטי." (המליץ, גיליון 236, 29.10 / 11.11.1902)

אחריותו את כל השגיאות שנעשו בישוב עד היום הזה וגם להבא הוא האדון היחיד למושבות, ועל ידו יעשו כל הדרוש לישבו, ואין כל רשות למי שהוא להתערב בעסקיו הנוגעים רק לו. הוא יפעל לטובת המושבות על פי התכנית שתיכן מבלי שאל בעצת מי שהוא.¹²⁹ לא ידוע מה הייתה תגובת האיכרים לגרסה המלאה של דברי רוטשילד, אשר פריינטי בוודאי לא איחר להביא בפניהם. עם הודעתו של מאירוביץ, נתקפו הנוכחים עצב רב וניסו להתנחם בהחלטה "לרפא את שבר הישוב על ידי התאחדות כל המושבות לשכלול הישוב בעבודה מסורה ומשתפת.¹³⁰ למעשה, לא נתקיים אפילו אותו איחוד המושבות הארצי שכא לעולם כדי לבחור בנציגי האיכרים למשלחת.

על השליחות פרסם נחום סוקולוב מאמר בשם "בידיים ריקות".¹³¹ סוקולוב התייחס לחובבי ציון בהסתייגות במשך כל שנות קיומם, ואף על הציונות השקיפה בספקנות, עד שכא לקונגרס הציוני הראשון ונשבה בקסמו של הרצל. עתה העלה את התנגדותו של הרצל למשלחת, אך לא כדי למעט מערכה אלא להגדיל את חשיבותה, כי לדעת סוקולוב היה צריך לנסוע ולהשתדל. אכן, חובבי ציון טעו בקונצפציה שלהם, כי יק"א, שאינה לאומית ואינה ציונית, היא הקובעת, ולא רוטשילד. התברר שהנדיב עדיין חולש על הפעולה, ואם כי הוא אוהב את היישוב, נראה לו שדרך יק"א נכונה. חשוב היה, לדבריו של סוקולוב, לתקן טעות זו וכן להיווכח, שהנדיב לא עזב את היישוב. נכון עשו חברי המשלחת, לדעתו, שלא נתנו ספר כריתות לברון, גם אם הכול היו רואים בכך צעד יפה ומתמלאים התפעלות. אלא ש"במקום שנחוצים מיליונים ומאספים אך עשרות אלפים [חובבי ציון], אין דיבורים נאים מספיקים. אם יצאה המשלחת עתה בידיים ריקות, יש לקוות כי עשתה רושם מסוים, והדבר ישפיע במרוצת הזמן. "דעת הקהל", טען סוקולוב, "השפיעה על הנדיב אז, בהחלו לעסוק ביישוב, והיא תשפיע עליו גם עתה."

ברוח אחרת לגמרי כתב אחד העם במאמרו הוא ב"השלח" שכבר הוזכר.¹³² אחד העם מעלה את כל הדרמה שהתרחשה בפריז בלעג מר, בכאב גדול ובמוחשיות רבת עצמה. אין הוא מתעכב על פרטים, אלא דן בצד המוסרי והלאומי של העניין. המשלחת יצאה להביא לפריז "בשורה חדשה" על דבר "שחרור היישוב". ומה שמעה מפי רוטשילד, "אדון היישוב"? "ישוב ארץ ישראל אני עשיתיו, אני לבדי ואין זכות לשום אדם, לאכרים או לחברות, להתערב בענייני ולחוות דעה במעשי ידי. לדבר הזה מתנגד אני לגמרי, בהחלט, בכל תוקף." הנה כי כן, "אחרי עשרים שנה של 'תנועה לאומית', של עבודה משותפת, שבלעה חלק גדול ממיטב כוחות האומה, שומעים שלוחי העם מפי איש יחיד דברים ברורים ומפורשים: לי כל יישוב הארץ,

129 הפרוטוקולים של ראשל"צ, רשימה ליום כ"ב בסיוון תרס"א.

130 שם.

131 הצפירה, גיליון 110, 31.5.1901 / 18.

132 במדור "ילקוט קטן", השלח, כרך ז', חוברת ו', תרס"א, עמ' 561-566. ב"על פרשת דרכים" הופיע המאמר בשם "שלוחי עם עני" וכוונס בשם זה בכתבי אחד"ע, עמ' ש"ה-ש"ח.

הכל נברא במאמרי, נקנה בכספי, ולכם אין חלק ונחלה ביישוב זה." וכיצד הגיבו שליחי האיכרים? "החלוצים הראשונים" [...] [עומדים] לפני אדונם בקומה כפופה כעבדים שסרחו והנדיב אומר להם: "דייכם שנוררים." שלא כצ'לנוב, טורח אחד העם לציין שרוטשילד קיבל בנפרד את נציגי האיכרים, "ובזה, כמובן, רצה להראות שאינו מכיר להם שום זכות לדבר לפניו כבני חורין."

כנציגי האיכרים כן נציגי חובבי ציון, ש"הורידו לארץ ראשם והשיבו דברים מקוטעים בענות חן, בתחנונים." בהודעתם לציבור, היינו "הודעת המלאכות", אמרו "להמתק את ה'מרור" וגם "מחזיקים הם טובה לעצמם, כי הצילו את היישוב 'הקדוש'¹³³ כאשר לא נכנעו לדעת המיעוט שרצה להשמיע לנדיב דברים כוטים, אפילו היו גורמים לו שיסתלק מן המפעל. כאן מעלה אחד העם את הוויכוח במשלחת ואת הצעתו לומר לרוטשילד, אחרי הפגישה הראשונה, כי גם אם הברון הוא בעל הכסף, זיקתו לנעשה בארץ היא כזיקתם של השליחים – בכוח השתייכותם לעם ישראל, ועל הנדיב, הרוצה להיטיב עם העם בכספו, להיוועץ בבני העם המבינים את צרכיו טוב ממנו. אם אין רוטשילד מוכן לזה, סימן ש"אין היישוב הזה אלא 'ספורט' חדש של מתנות לאביונים וחנוך שנוררים" ואז יש לומר לו "לא מעוקצך ולא מדובשך."

אחד העם אינו חוסך אפוא שבטו מאת "שלוחי עם עני", נציגי החובבים: אנשים ותיקים בעבודת העם, מפורסמים, ביניהם משמשים בכתר הציונות ובכתר חיבת ציון כאחד, שהם "גבורים" [...] לדבר נשגבות ולבקש גדולות בשעה שהם עומדים על הבמה בתוך עמם, כלומר באספה באודסה ובשעת עיבוד התזכיר, ואילו לנוכח רוטשילד "נשתה גבורתם וכל המליצות היפות נמסו ונתמזמוזו כדונג מפני אש" וברוב קולות נגד שניים (אחד העם ולייב כהן) החליטו לנקוט דרך של פיוס, "ומי שאינו רוצה בכך ישב וישתוק, ואל ירגיז את השליט." כך הוחמץ הרגע ההיסטורי שבו הייתה "התנועה הלאומית" אמורה להראות לעם שיש לו על מי לסמוך מחוץ לברון, וזאת מתוך מבט מרחיק ראות ומתוך נכונות להפסיד את החסד של ההווה תמורת השכר בעתיד, "להעמיד בסכנה את הפרט בשביל הכלל, חיי שעה בשביל חיי עולם."¹³⁴

הפגישה עם רוטשילד הייתה צריכה להיות רק פתיחה לדרך חדשה, פתיחה שמראש אפשר היה לצפות שתהיה קשה. אך לדרך לא הגיעו כלל, כי הפתיחה הייתה גם הסיום, שכן במקום לבוא לנדיב "כתביעה על יסוד זכות העם," באו "רק בקשה על יסוד טוב לבו ורחמיו הרבים." אם כך התגלגלו הדברים, צדקו אותם חובבי ציון שהתנגדו באספה באודסה למשלחת גדולה ועמדו על כך שתלך משלחת קטנה, אשר הייתה מצליחה אולי "לפתוח שערי רחמים."¹³⁵

133 המובאות עד כאן — שם, עמ' ש"ה.

134 המובאות עד כאן — שם, עמ' ש"ו.

135 המובאות עד כאן — שם, עמ' ש"ו.

ואשר להחלטת המשלחת להמשיך ולהתקיים, אין אחד העם מבין מדוע לא התפזרה, אחרי שסתמה את הגולל על אפשרות של פעולה נוספת, כאשר הורידה מעל הפרק את דרכי המאבק שהכתיבה האספה באודסה. "אם קבלה המלאכות על עצמה לעשות רק מה שלא יביא הפסד בהווה", טען, "כלומר, מה שלא יכעיס את השליטים – מה נשאר לה עוד לעשות?" מוטב לה להתפרק ו"חבל שאין אנו יכולים גם להשכיחה מלב ולהכחיד זכרה מספר התולדה, שלא יתבישו בנו בנינו אחרינו". סיכומו של אחד העם עגום מאוד: "עבדות ושנוררות בארץ ישראל, מליצה רמה עם רוח נמוכה בחוץ לארץ – זה הוא כל מה שרכשנו לנו בעבודת עשרים שנה."¹³⁶ אחד העם הסיק את מסקנותיו ממצב עניינים זה כפי שנראה לו, ועוד באותה שנה נטל חופשה מהנהגת חובבי ציון ובשנת 1902 פרש ממנה כליל.

האם צדק אחד העם בדרישתו לצאת קוממיות נגד רוטשילד? דומה כי היה יסור לחששות שהנדיב היה מפקיר את המושבות, לו ננקטו אמצעים דרסטיים שהיו מקוממים נגדו את דעת הקהל. מכל מקום, אי אפשר היה לקבוע בוודאות שלא יעשה כן, שהרי רמז על אפשרות כזאת בדבריו עם אנשי המשלחת. מה היה קורה אז? לחובבי ציון חסרו התנופה, התושייה וכוח העשייה לגייס את הכסף הדרוש לקיים את כל המושבות, שהרי במשך שנות פעולתם בארץ ישראל החזיקו בקושי שתי מושבות, כל אחת בזמן אחר.¹³⁷ ההשתחררות הגמורה מן האפוטרופוסות הייתה אפשרית רק בדרך הלאומית שעליה עלתה ההסתדרות הציונית (ושאחד העם הסתייג ממנה, למרבה האירוניה), אלא שעתה עמדה רק בראשית המעשה, וכפי שראינו קודם, חסרו לה אפילו האמצעים לעזור במעט לפתח תקווה ולזכרון יעקב. לנוכח מצוקה כזאת הייתה פרישתו של רוטשילד עלולה למוטט את המושבות, וצדקו אפוא הוזהרים שבלעו את כבודם והעדיפו את הברי על השמא.

אין לומר גם שאחד העם העריך נכונה את המצב במלואו בסיכומו המדכא. הוא לא הביא בחשבון את כל הנכסים החקלאיים שנרכשו במשך אותן עשרים שנה, לא הביא בחשבון את העובדה, שבמאמץ שהושקע בפרק זמן זה הונח היסוד לחקלאות בארץ ישראל, ששימש בסיס למפעל הציוני בעתיד. הוא גם טעה בהערכתו למה יוביל אופן הפעולה שנקטה י"א. במרוצת השנים אכן קידמה את עצמאות המושבות והניבה פירות כלכליים טובים. אחד העם עצמו נוכח בכך כאשר ביקר בארץ ב-1911. "צריך להודות על האמת", כתב לאחר ביקורו זה, כי האפוטרופסים עשו "כל מה שהיה ביכולתם לתקן לקללתם לשעבר: הוסיפו ארמה למושבות במקום שאפשר היה לקנות סמוך להן, יסדו מושבות חדשות בשביל אלו שהיה צר להם המקום במושבות הישנות, ובכלל השתדלו להביא את כל הענין לידי ג'מר', לשחררו מעט מעט

136 המובאות עד כאן — שם, עמ' ש"ח.

137 גדרה — מסוף 1884 עד אמצע שנות התשעים; קסטינה — מ-1896.

מאפוטרוּפסותם ולהטיל הנהגתו ואחריותו על האכרים עצמם, שידעו ויכירו לבסוף, כי הרוצה לחיות צריך לעבוד ולדאוג לעניניו בעצמו ולא לשאת עין תמיד לעזרה מן החוץ.¹³⁸

אולם אחד העם ירד לעומקו של הנזק העיקרי שהביאה האפוטרוּפסות – הנזק המוסרי שנגרם למתיישבים. לא זו בלבד שנתפוגגה בגללה יזמתם, תושייתם והדחף לעשייה, שנתערער מעמדם כבני חורין ושהפכו למעין אוכלי לחם חסד ולנחותי דרגה, אלא שאף איכרו את הכרת ערך עצמם ועקב כך איכרו את אמון הציבור היהודי בהם. דומה שנפגישה עם רוטשילד השתקף הדבר בכל חרותו. צ'לנוב רק רמז על כך בהצביעו על אי האמון מצד הנגידים הפריזאים לאיכרים, ואילו אחד העם חשף את ההשפלה ללא רחם.

האפוטרוּפסות הרוטשילדית גם ערערה את תודעתם הלאומית של המתיישבים בהחדירה רוח הצטרפות קלוקלת לא רק למושבות הברון אלא גם למושבות כולן, בהיות הראשונות דומיננטיות ומהן ראו ועשו האחרות. הנזק הערכי הוזה מכל בחינותיו לא ניתן לתיקון. את תהליך הניוון שנתן אותותיו בציבור האיכרים אי אפשר היה לעצור. כדי להציל היה צורך בתמורה קיצונית, שלא מהם יכלה לבוא. את רענון היישוב חולל הגל החדש, העלייה השנייה, אשר ראתה באפוטרוּפסות שורש כל רע וביקשה לשחרר את היישוב מן התלות בנדיבים ולהעמידו על בסיס של הנהגה לאומית. אין ספק כי אחד העם היה בין מעצבי גישה חדשה זו במה שנוגע לשלילת האפוטרוּפסות, ומעשה המשלחת, חרף כישלונה, היווה אולי שלב בדרך ההשתחררות, שהרי גם כישלונות בעניין צודק מקדמים לעתים אותו עניין. את הגישה הלאומית הממלכתית בראה ההסתדרות הציונית ומנהיגיה, ושמן ממנה השמיע נורדאו באותה אספה של "דורשי ציון" בפריז, שעליה דובר קודם. יוצא אפוא שגם אם אחד העם התנגד לאופן הפעולה של התנועה הציונית, גישתו שלו וגישתה היא נפגשו בנקודה זו. ואולי באותה פרשת דרכים (ולא בשיגור המשלחת) התמלאה המשאלה שהביע צ'לנוב באספת חובבי ציון באורסה בדבר "הצעד הראשון לקראת העבודה המשותפת של חובבי ציון והציונים המדיניים."

נספח

מכתבו של אמיל מאירסון, מראשי יק"א, אל שם-טוב פריינטי, פקיד יק"א בארץ ישראל, הכולל את דברי רוטשילד למשלחת האיכרים (אצ"מ 15/7073).
 תרגם מצרפתית: ד"ר חיים בן-עמרם

C.P. No. 150

פריז, 21 במאי 1901

משלחת חובבי ציון מאודסה הגיעה לפריז בלוויית משלחת המתיישבים והפועלים מארץ ישראל.

היא הודתה לכבוד הברון ארמונד דה רוטשילד על הקרבנות שהקריב למען הארץ. כבוד נשיא ה-Commission Palestinienne C.P., שנשיאה היה רוטשילד קיבל אחר כך אחרים מחובבי ציון, מודעים ותיקים. הללו מסרו לו תזכיר שאנחנו מצרפים בזה לידיעתך. אחרי שקרא את התזכיר אמר להם כבוד הנשיא כי הוא מסרב בהחלט לדון בבקשות המנוסחות בו. תחת זאת הודיעם את דעתו השלילית מאוד על עמדת המתיישבים.

נוסף על כך קרא אליו הנשיא את המתיישבים כדי להביא באוזניהם כמו פיו את אי שביעות רצונו. אנו מוסרים לך סיכום נאמן ככל האפשר של דבריו אלה. הסיכום הוא פרי עטו של מר וורמסר אשר נכה בראיון, יחד עם מר מאירסון, ושכבוד הנשיא הטיל עליו לרשום את דבריו למענך. אין אנו סבורים, כמובן, שעליך למסרם מלה במלה למתיישבים, אבל תוכל להסתייע בהם לעת מצוא:

נעים לי להיווכח שמצבכם אינו כה רחוק כפי שאתם טוענים, שהרי נמצאו לכם די כסף וזמן לבוא במשלחת לפריז, וזאת לא פעם ראשונה בשנה זו. נדמה לי שהייתם יכולים לנצל באופן יעיל יותר גם את זה וגם את זה. אבל נעזוב את הפרט הזה. הסכמתי לקבל אתכם היום מפני שאני מעוניין לומר לכם את דעתי עליכם. עד היום עשיתם רק שטויות. אני מצדי הקרבתי למענכם קרבנות גדולים, יותר מדי גדולים. אבל לא עשיתי זאת להנאתכם הפרטית; הרעיון הגדול לבסס בארץ ישראל עובדים עברים חרוצים הוא שהניעני, לפני עשרים שנה כמעט, לעזור לאנשים שבאו ארצה ביזמתם שלהם. כולכם יודעים היטב, ואך למותר לחזור על כך, שעזבתם את ארצכם ובאתם להתיישב בארץ ישראל מרצונכם החופשי. אני מצדי לא הכנסתי איש לארץ, ורק טיפלתי באלה שכבר היו בה. ובכן, מה אני חייב לכם? בהחלט לא כלום. אני חוזר ואומר זאת באוזני כולכם: כאשר מר מאירסון חזר מארץ ישראל, הוא נטה אליכם חסד הרבה יותר מדי. הטחת הדברים שלכם הוליכה אותי שולל. הוועד ואנוכי עצמי סירבנו לקבל את עמדתו מפני שהתנהגותכם מאכזבת אותנו ביותר.

מה עשיתם עד עכשיו? נהגיתם כמו ילדים מן הקרבנות העצומים שהקרבתי. הייתם מן היד אל הפה על הכסף שפיזרתי, והסחתם מדעתכם לחלוטין את דאגות המחיר. כלום הייתם יכולים להשיג אי פעם מטרה זו (לחיות כעובדי אדמה עצמאיים),

באורח חי מותרות, בכתים ובכגדים כמו אלה שראיתי אצלכם? כאשר ראיתי בביקורי האחרון בראשון [לציון] את נשיכם לבושות כמו גברות עירוניות וחובשות כובעים גדולים עטורי נוצות, היה ברור לי כי לא הסבירו לכם די הצורך שאורה החיים שלכם אינו יאה לאיכרים. בו ביום החלטתי לשנות הכול.

פיטרתני את הפקידות הוותיקה, ובראש וראשונה את מר שייר, שהתייחס אליכם כסלחנות יתרה; מסרתי את המושבות לידי יק"א, וביקשתי שינהגו בכם בחומרה למען תלמדו לחיות כמו איכרי כל העולם, המתפרנסים מעמל כפיהם בלבד.

אני רואה שאין לכם שום טענות כלפי עצמכם, ולעומת זאת אתם חותמים על תזכיר לא הוגן, שבו אתם מטילים את מלוא האחריות על הפקידות. אתם מאשימים אותנו בנטיעת גפני בורדו במקום זנים רגילים. ובכן זה לא נכון. מזנים רגילים הייתם מקבלים יכולים עצומים שלא היינו מצליחים לעולם לשווק. את היין של דרום צרפת מוכרים בשישה או שבעה פרנקים ההקטוליתר. ספרד ואיטליה אינן מקבלות בשום פנים יותר מזה. להצלחה בהתחרות בשוק היינות נחוץ יין משובח ולא זה שמצוי בכל מקום. במקום לדבר כל הזמן על משגי הפקידות, טוב תעשו אם תשנו את שיטתכם. אתם כמעט אינכם נכנסים לכרמיכם. נשיכם וילדיכם יושבים בבית במקום לעבוד, והעבודה נעשית כמעט כולה בידי פועלים ערבים. לזאת צריך לשים קץ, ועליכם להתבסס על עבודה עצמית. מצב הדברים הזה לא יוכל להימשך לנצח; אי אפשר להוסיף לחיות בהנשמה מלאכותית. הכרמים צריכים לפרנס אתכם, אבל אל תסמכו על עליית מחירים שאינה תלויה לא בכם ולא בי כי אם בשוק העולמי. אררבא, מחירי הענבים ירדו השנה. מר פריינטי מציע לשלם מחירים שווים או כמעט שווים למה ששולם בשנה שעברה. אין אנו רוצים להקריב השנה למען היקב יותר ממאתיים אלף פרנק, וזה מספיק בחלט. הנה כי כן נשלם בעד הענבים מחיר כזה, שהקטוליתר יין יעלה כעשרה פרנק, ולא יותר מכך. אם אין ההכנסה מן הענבים מספקת את צורכיכם, עשו עוד עבודות במשקיכם. קודם סירבתם לעסוק בייצור משי בטענה שזה לא יכניס הרבה. ובכן, איכר אינו בודק כמה מכניסה עבודתו; אין הוא מזלזל בשום הכנסה. אני יודע שמצאתם לכם עיסוק אחר; הייתם רוצים לעסוק בסחר היין. אבל זה לא עסקכם. אין מחסור בסוחרים יהודים, ולא בשביל להוסיף עליהם עוד אחרים הוצאתי כל כך הרבה כסף. סחר היין, המסובך מאוד, מופקד עכשיו בידי אנשים בעלי הכישורים הנאותים, המקדישים לו את כל זמנם. הניחו לו אפוא ועסקו בשדותיכם.

הייתי צריך עוד לדבר אתכם על הצעד שנקטתם להרכיב ועד לניהול ענייני המושבות, אילו התייחסתי לזאת ברצינות. אבל אין זו אלא בריחה חסרת טעם. את העניינים התלויים בכם בלבד נהלו כרצונכם, אבל יק"א לא תפקיד לעולם בידי ועד של איכרים את הסכומים הניכרים של קרנות ההתיישבות. פרשת פתח תקווה היא לקח בנידון זה. אני מצדי מתכוון שהאנשים אשר בחרתי יפקחו על השימוש בכסף שאני מקציב.

ובכן, הבת נחזור לעניינים רציניים יותר. לא הרי זכרון יעקב וראש פינה כהרי

ראשון ולציון. אנחנו מבינים שצריך לעשות משהו, כי יש לכם מעט מאוד קרקע. נקנה קרקע ונושיב עליה את המתיישבים. אבל צריך להיות ברור שלא יישנה מה שנעשה עד כה. לא תקבלו שום תמיכה מתמדת. אלה שלא יצליחו להתפרנס מעבודתם יסולקו ללא רחם. יק"א לא תהיה לכם פרה חולבת כפי שהייתי אני עד עתה. אף זה יהיה הניסיון האחרון לתמוך בכם. אם הוא ייכשל באשמתכם, תעשו ככל העולה על רוחכם; יחסינו על כל פנים ינותקו. צריך להיות ברור לכם שבצרפת או מחוצה לה לא חסרים עניים לא פחות מעוניינים מכם, שאפשר לטפל בהם. יישובן של זכרון (יעקב) ושל ראש פינה יחודש זו הפעם האחרונה, על שטחי קרקע חדשים. אתם תתחייבו להחזיר את ההוצאות שיוציאו למענכם, ואני חושב שאם תתמסרו לעבודות הנדרשות מכם בכל מאודכם, תצליחו להסתדר. ואם לאו, שוב לא יהיה לכם על מי לסמוך. נשאתר בעיית עשרים ושמונה המתיישבים בפתח תקווה. לגבי הללו שכנעתי את הוועד לקבל את דעתי, והיא לעזוב אותם לגמרי לנפשם. לא יעשו עוד בהחלט מאומה למענם; זה נגמר, וסוף פסוק. לא נוסף לטפל בגנבים – זו ההגדרה היחידה המתאימה להם. הם שומרים לעצמם את הכסף שנותנים להם לעבודת הארמה, ומחכירים את שטחי הקרקע שלהם לערבים. שלא יסמכו עוד עלינו. היה בדעתנו לקנות גם בשבילים אדמות בסביבה ולבסס אותם על משק מעורב, אך לא נעשה כלום. הם רוצים לקבל בחזרה את הקרקעות שמסרו לי ושנטעתי בהן תפוזים. בבקשה, לא איכפת לי, אבל שיחזירו לנו קודם כול את כל הכסף שהוצאתי. ענביהם יתקבלו עוד ביקב, במחירים הנקובים, אבל זה הכול. מלבד זה יצטרכו להחזיר את ארבעת אלפי הפרנקים שגנבו מן הפקידות. אנחנו נסתלק לחלוטין מפתח תקווה, לא נשלם עוד שום הוצאה ועתידים לא יוסיף להעסיק אותנו.

הנה זה כל מה שהיה לי לומר לכם. ספרו זאת לחבריכם. וכדי להבטיח שתמסרו את דברי בנאמנות, יישלח העתק שלהם אל מר פריינטי, והוא יביאו לידיעת המתיישבים. אין אפוא כל חשש מסילוף של דעתי. ועכשיו, כיוון שהיא כבר ידועה לכם, לא איכפת לי שתצאו למערכה בעיתונות, זה לא יעסיק אותנו ולא את יק"א.

רק אחר המתיישבים, מר מאירוביץ', אמר דברי תשובה. הוא עשה כמה ניסיונות לנסח כמין הצטרפות, אבל הארון הנשיא קטע מיד כל ניסיון.

רק אחרי תום ההרצאה המסוכמת לעיל יכול היה מר מאירוביץ' לומר בקצרה לארון הנשיא כי הוא מקווה שבנסיעתו הבאה ארצה יווכח בשיפור מצב המושבות. חובבי ציון ביקרו גם אצל מר לוון ואצל כבוד הרב הראשי, אבל שניהם נמנעו מכל דיון אתם והפנום אל הארון נשיא "הוועד הארצישראלי" ואל מר מאירסון.

מר מאירסון קיבל כמה מחובבי ציון לשיחה אישית ופרטית, אך לא דן אתם בבקשותיהם. הוא לא קיבל ולא יקבל מתיישבים.

המשלחות ביקשו רשות להיות נוכחות בישיבה של הוועד. הארון הנשיא דחה בקשה זו על הסף.

אנחנו חושבים כי לקבלת הפנים שהמשלחות זכו בה בפריז יהיו תוצאות. אכן לא יזיק אם המתיישבים ידעו כי הצעדים שהם מתלוננים עליהם לא ננקטו ביזמתנו

בלבר ולא ביזמת הנהלתנו, אלא אדרבא – לפי הערכתם של הוועד ושל נשיאו. הפקידות מתייחסת אליהם בסלחנות יתרה. אולי צפויות התקפות בעיתונות, אבל מוטב להתעלם מהן לחלוטין.

קבל וכו'
חתום, א. מאירסון

